

TÜSKÉS GÁBOR

Elbeszélő irodalom és reformáció

Egy interdiszciplináris kutatási terület problémái, eredményei és feladatai

Az elbeszélő irodalom és a reformáció kapcsolatát feltérképező módszeres kutatások gyökerei a 20. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza. E kutatások több tudományágban, gyakran egymástól függetlenül, különböző szinteken folytak, de csak ritkán valósult meg az eredmények és tapasztalatok kölcsönös kicserélése. A vizsgálatok jelentőségét elsősorban az adja, hogy a címbeli fogalmak egy olyan kérdéskört határolnak körül, amely mögött a tudománytörténetnek csupán részben ismert és tudatosított összetevői állnak, s amelynek további feltárása hozzájárulhat a kora újkor irodalom- és eszmetörténeti folyamatainak jobb megértéséhez. Áttekintésem célja az alkalmazott fogalmi eszköztár kritikai számbavétele, a kutatástörténet fő sajátosságainak feltérképezése, a hiányok megnevezése és néhány következtetés megfogalmazása. Az anyag nagy mennyisége miatt elkerülhetetlen, hogy rendszeres tárgyalás helyett csupán vázlatos képet adjak, jellemző példákat emeljek ki, s azokra az elvi és módszertani tanulságokra összpontosítsak, amelyek hasznosíthatónak tűnnek a továbbiakban. Az áttekintés középpontjába a német nyelvterületet állítom, kitekintéssel a magyarországi fejleményekre.¹

Terminológiai problémák

Az „elbeszélő irodalom” fogalma nem csekély kihívást jelent mind a történeti elbeszélés-kutatásnak, mind az irodalomtudománynak. A fogalmat nem abban az értelemben használom, amint az például Paul Böckmann és Eberhard Lämmert nyomán elterjedt a germanisztikában.² A fogalom itt a nyomtatásban kiadott, elsősorban a széles rétegeknek szóló, különféle elbeszélő szövegek összességét jelöli, s egyaránt magában foglalja a kompilatív gyűjtemények szórakoztató vagy moralizáló célzatú prózai történeteit és

1 A kora újkori magyarországi református egyháztörténet, egyházi műveltség, prédikáció és imádságirodalom kutatásának nemzetközi kitekintésű számbavétele: *Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, 2009. – Ez úton is megköszönöm Imre Mihálynak és Papp Vilmosnak a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseiket.

2 Paul BÖCKMANN, *Formgeschichte der deutschen Dichtung*, 1, *Von der Sinnbildsprache zur Ausdruckssprache: Der Wandel der literarischen Formensprache vom Mittelalter zur Neuzeit*, 2. Aufl., Hamburg, 1965; Eberhard LÄMMERT, *Bauformen des Erzählens*, Stuttgart, 1955. Vö. Wolfgang BRÜCKNER, *Geistliche Erzählliteratur der Gegenreformation im Rheinland*, *Rheinische Vierteljahresblätter*, 40(1976), 150–169, itt: 150.

azokat a hosszabb elbeszéléseket, melyeket az újabb német irodalomtudomány összefoglalóan a prózaregény terminussal jelöl.³ A figyelmet érdemes kiterjeszteni azokra az egyéb, nem narratív szövegtípusokra is, amelyek gyakran tartalmaznak elbeszélő anyagokat.

A fogalom mögött a filológia és a folklorisztika egyik régi, de következményeit tekintve ma sem teljesen lezárt és tanulság nélküli vitája húzódik meg a szóbeli hagyományozódás kérdéseiről, a „népi”, illetőleg „populáris” jelző használatáról. A vita középpontjában a széles rétegek körében végbemenő hagyományozódási folyamatok álltak, különös tekintettel az irodalom szerepére az elbeszélő szövegek közvetítésében. A Grimm testvérek célzott gyűjtései és szelektív feldolgozási szempontjai hosszú időre meghatározták a kutatás irányát;⁴ a didaktikus célzatú elbeszéléseket például az irodalomtudomány és a folklorisztika egyaránt sokáig elhanyagolta. Csak az 1960-as években vált elfogadottá a felismerés, melynek értelmében az elbeszélő szövegek bármilyen szempontú vizsgálata feltételezi az irodalmilag megragadható témák, motívumok történetének pontos ismeretét. Az „elbeszélés” definíciójáról azonban máig sincs egyetértés sem az irodalomtudományban, sem a történeti elbeszélés-kutatásban.

A történeti elbeszélés-kutatás⁵ multidiszciplináris jellegű, összehasonlító tudományterületként⁶ az irodalomtudományból és a folklorisztikából nőtt ki a 20. század második felében. Megszilárdulását jelzi az *Enzyklopädie des Märchens* kutatóhelyének létrehozása 1957-ben Kielben (1980 óta fenntartója a Göttingeni Tudományos Akadémia), a *Fabula* című folyóirat (1958) és az International Society for Folk Narrative Research (1959) megalapítása, valamint a terület alapvető nemzetközi kézikönyvének számító *Enzyklopädie des Märchens* elindítása (1977).⁷ Ez a lezárás előtt álló, monumentális kézikönyv-sorozat a diakrón szemlélet és a komparatív módszer következetes alkalmazása révén a történeti elbeszélés-kutatás kiemelkedő teljesítménye.

A terület fő célkitűzései közé tartozik a nemzetközi elbeszéléstípusok, motívumok történetét, közvetítését, elterjedését és funkcióit érintő kérdések tisztázása, az irodalmi és a szóbeli hagyomány közti kapcsolatok, kölcsönhatások feltárása, továbbá a „populáris” elbeszélő szövegek műfaji, tipológiai problémáinak megoldása. A kutatások során ismételten megkérdőjelezték a szóbeli hagyomány hosszú ideig fennálló, töretlen

3 Vö. *Erzählte Welt: Frühneuzeitliche Erzählliteratur aus den Beständen der Universitätsbibliothek Marburg. Ein Katalog*, hg. v. Jörg Jochen BERNs, Marburg, 1993.

4 Hans-Jörg ÜTHER, *Die „Deutschen Sagen“ der Brüder Grimm im Spiegel ihrer Kritiker: Ein Beitrag zur frühen Sagenrezeption = Hören Sagen Lesen Lernen: Bausteine zu einer Geschichte der kommunikativen Kultur. Festschrift für Rudolf Schenda zum 65. Geburtstag*, hg. v. Ursula BRUNOLD-BIGLER, Hermann BAUSINGER, Bern stb., 1995, 721–739.

5 Elfriede MOSER-RATH, *Gedanken zur historischen Erzählforschung*, *Zeitschrift für Volkskunde*, 69(1973), 61–81.

6 Bengt HOLBEK, *On the Comparative Method in Folklore Research*, with contributions from Hermann BAUSINGER, Lauri HONKO, Roger D. ABRAHAMS, Turku, 1992; Uó, *Tendencies in Modern Folk Narrative Research*, Turku, 1992.

7 *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, begründet von Kurt RANKE, hg. v. Rolf Wilhelm BREDNICH, 1–13, Berlin–New York, 1977–2010 (a továbbiakban: EM).

folyamatosságának hipotézisét, s a feltételezéseket egyre inkább forrástanulmányokkal és az irodalmi összefüggések feltáráásával helyettesítették. Ezzel párhuzamosan a narratológiában az 1960-as évek közepe óta zajlik az a több diszciplínát átfogó, elméleti és módszertani vita, melynek fő célja a több műfajra és szövegtípusra érvényes elbeszélés-elméletek kidolgozása.

Nagyjából ugyanebben az időben az irodalomtudományban megjelent a felismerés, hogy tévedés volt eleve kirekeszteni az ún. „népi”, azaz a társadalmi rétegek összességét megcélzó szövegeket a retorikai vizsgálatokból. Ez egyben azt is jelenti, hogy retorikai elemzés nélkül nem lehet kielégítő a 16–17. századi elbeszélő irodalom értelmezése. Az apofteg mák tudós körökben elterjedt használata ösztönözte például azokat a retorikai vizsgálatokat, amelyek ebben a kifejezésformában vélték megtalálni a történetírás és általában az epikai műfajok kiindulópontját. A régebbi, jórészt szellemtörténeti alapozású elbeszélés-elméleteket idővel felváltották az újabb, strukturalista, szövegnyelvészeti vagy kommunikációelméleti megalapozású kutatások.⁸ A fogalmi meghatározások itt az elbeszélés rendjére, folyamatára és perspektívájára irányulnak elsősorban. Az újabb kutatások feltárták a beszéd és a fikciós elbeszélés közti közös vonásokat. A retorika és az elbeszélés közti összefüggések új szerephez jutnak a szövegnyelvészeti és szemiológiai fogalmak azon alkalmazási kísérleteiben is, melyek a retorikai alakzatok elméletének a korábbiaktól eltérő, új rendszerbe foglalására irányulnak.

Az 1990-es években született meg a felismerés, mely szerint a német irodalomtörténetet a romantika korától kedve nagymértékben befolyásolta a diszciplína meghatározó képviselőinek felekezeti hovatartozása.⁹ Ennek egyik következménye az volt, hogy – mint Wolfgang Harms megfogalmazta – az „az elképzelés, mely szerint a reformáció újrakezdést és éles határvonalat hozott az irodalomban, s új élettel töltötte meg azt [...], hagyományvesztéshez vezetett [...] a régi leértékelésének [...] értelmében”.¹⁰ Ez a hagyományvesztés, mely az értékelő korszakmegjelölés következtében

8 *Erzählforschung: Theorien, Modelle und Methoden der Narrativik. Mit einer Auswahl-Bibliographie zur Erzählforschung*, 1–3, hg. v. Wolfgang HAUBRICHS, Göttingen, 1976–1978; J. G. PANKAU, *Erzähltheorie = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 2, hg. v. Gert UEDING, Tübingen, 1994, 1425–1432.

9 Vö. Klaus WEIMAR, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, München, 1989; Jürgen FOHRMANN, *Das Projekt der deutschen Literaturgeschichte: Entstehung und Scheitern einer nationalen Poesiegeschichte zwischen Humanismus und Deutschem Kaiserreich*, Stuttgart, 1989; *Wissenschaft und Nation: Studien zur Entstehungsgeschichte der deutschen Literaturwissenschaft*, hg. v. Jürgen FOHRMANN, Wilhelm VOSSKAMP, München, 1991; *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*, hg. v. Jürgen FOHRMANN, Wilhelm VOSSKAMP, Stuttgart–Weimar, 1994. A magyar irodalomtudományban a 18. század vonatkozásában érvényesülő „reflektálatlan protestáns szemlélet”, „felekezetiileg kondicionált megközelítés” kritikájához vö. SZILÁGYI Márton, *Vallás, felvilágosodás, irodalom: Kételyek és megfontolások*, *Korunk*, 20(2009)/10, 12–19.

10 Wolfgang HARMS, *Der Übergang zur Neuzeit und die Wirkung von Traditionen = Der Übergang zur Neuzeit und die Wirkung von Traditionen: Vorträge gehalten auf der Tagung der Joachim-Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften (Hamburg am 13. und 14. Oktober 1977)*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1978 (Veröffentlichungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften Hamburg, 32), 7–14, itt: 11; vö. Uő, *Das Interesse an mittelalterlicher deutscher Literatur zwischen der Reformationszeit und der Frühromantik = Akten des 6. Internationalen Germanistenkongresses Basel 1980*, hg. v. Hans-Gert ROLOFF, Bern stb., 1981, 1, 60–84. Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

ment végbe, nem a kora újkorba átvezető időszakot jellemezte, hanem ezen időszak 19. századi irodalomtudományi megítélését. A germanisztika csak az utóbbi időben kezd megszabadulni azoktól az elvektől, amelyeket az újkorba való átmenetre mint alapvető fordulatra vonatkozó, felekezeti szempontoktól sem mentes feltételezés rögzített. A medievista Klaus Schreiner már 1981-ben megállapította: a késő középkor és a reformáció kutatásának újabb eredményei ismételten megkérdőjelezték a germanisztika által a 15–16. század fordulóján tételezett korszakhatárt, s ezzel felhívták az irodalom- és a történettudomány figyelmét a kora újkori művelődés- és eszmetörténet dialektikus alapszerkezetére.¹¹ A jelzett időszakban számos területen megfigyelhetjük a különböző hagyományrétegek egymásmellettségét, eltérő használatának, helyzet- és funkcióváltozásának kombinációját.¹²

Az utóbbi évtizedekben felélénkültek azok a kutatások, melyek célja nem csupán az egykori katolikus területek kora újkori irodalmában található fehér foltok felszámolása, hanem a felekezeti meghatározottságú irodalomtörténeti szemlélet felülvizsgálata és meghaladására irányulnak. A „délnémet irodalom” – mindenekelőtt Dieter Breuer¹³ és Hans Pörnbacher¹⁴ által használt – időközben széles körben elfogadott fogalma nem korlátozódik sem a „katolikus”, sem a „barokk” jelenségekre; az e paradigma keretében folyó újabb kutatások jó lehetőséget adnak a különböző felekezetek kulturális önértelmezése közti politikai, társadalmi és irodalmi párhuzamok, kölcsönhatások rögzítésére. Az egységes német nemzeti irodalomról vallott elképzelés az utóbbi időben tarthatatlanná vált a felekezeti érdekektől mentes nézőpontból, s szükségesnek bizonyult a korábbi értékelések felülvizsgálata.¹⁵ Ma már nem igényel bizonyítást, hogy a délnémet irodalom és művelődés megnyilvánulásait csak a 18–19. század művészet- és irodalom-felfogása szorította háttérbe a korábbi kutatásban és a nemzettudatban. Az

11 Klaus SCHREINER, *Grenzen literarischer Kommunikation: Bemerkungen zur religiösen und sozialen Dialektik der Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformation = Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit: Symposium Wolfenbüttel 1981*, hg. v. Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN, Stuttgart, 1984, 1–20.

12 *Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, hg. v. Wolfgang HARMS, Jean-Marie VALENTIN, Amsterdam, 1993.

13 Dieter BREUER, *Raumbildungen in der deutschen Literaturgeschichte der frühen Neuzeit als Folge der Konfessionalisierung*, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 117(1998), 180–191.

14 *Bayerische Bibliothek: Texte aus zwölf Jahrhunderten*, II, *Die Literatur des Barock*, hg. v. Hans PÖRNBACHER, München, 1986.

15 Dieter BREUER, *Oberdeutsche Literatur 1565–1650: Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit*, München, 1979; Uő, *Deutsche Nationalliteratur und katholischer Kulturkreis = Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit: Akten des 1. Internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit*, hg. v. Klaus GARBER, Tübingen, 1989, 701–715, itt: 703; Uő, *Das Ärgernis der katholischen Literatur: Zur Geschichte einer Ausgrenzung = Europäische Barockrezeption*, hg. v. Klaus GARBER, Wiesbaden, 1991, 455–463; Uő, *Katholische Konfessionalisierung und poetische Freiheit = Die katholische Konfessionalisierung*, hg. v. Wolfgang REINHARD, Heinz SCHILLING, Münster, 1995, 166–183. A katolikus és protestáns hagyományra épülő művelődési rendszerekhez vö. Anton SCHINDLING, *Bildung und Wissenschaft in der Frühen Neuzeit 1650–1800*, München, 1994, 3; Günter HESS, *Deutsche Nationalliteratur und oberdeutsche Provinz: Zu Geschichte und Grenzen eines Vorurteils*, *Jahrbuch für Volkskunde*, 8(1985), 7–30.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 2. szám

eszméletörténeti irányultságú irodalomtörténeti kutatások az utóbbi tizenöt-húsz évben Magyarországon is jelentős eredményeket hoztak teológia és irodalom, felekezeti és fikció kapcsolatára nézve.¹⁶

Az utóbbi évtizedek irodalomtudományában elfogadottá vált egy olyan irodalomfogalom, amely nyitott a 16–17. század egész irodalmi termésére és az azzal állandó kölcsönhatásban álló szóbeliségre.¹⁷ Ez a meghatározás az irodalmi kommunikáció folyamat-jellegét hangsúlyozza, s hatályaon kívül helyezi az „irodalmi” és a „nem irodalmi” közti megkülönböztetést. Az induktív-leíró poétikák meghatározása szerint az irodalmi műfajok pragmatikus fogalmak, melyek célja a valóságban létező szövegek sokféleségének elrendezése. E definíció értelmében a műfajok közlési vagy kommunikációs változatok, ún. formatípusok, melyek bizonyos történeti, társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak. Ezt az irodalom- és műfajfogalmat a történeti elbeszélés-kutatás is elfogadja.

Az elbeszélő irodalom közös elméletének, definíciójának és rendszerezésének egyik ma is fennálló akadálya az, hogy nem határozható meg pontosan sem az elbeszélés kritériumainak összessége, sem pedig a narratív szövegek korpusza. Az irodalomtudomány és az elbeszélés-kutatás továbbra is használja az elbeszélő szövegek hagyományos műfajmegjelöléseit, ezeket azonban kritikailag felülvizsgálja és olyan utólagos konstrukcióként mutatja be, amelyek többnyire alkalmatlanok a számos altípus, átmeneti és köztes forma, műfaji változat és szövegtípus megfelelő leírására.

A történeti folklorisztikai elbeszélés-kutatás az utóbbi száz évben létrehozott egy műfaji, típus-, téma- és motívumrendszert, amelyről ma egyre világosabban látni, hogy jórészt ugyancsak pusztá konstrukció.¹⁸ Az ismereteknek ez a mesterségesen megalkotott rendszere számos eszme-, társadalom- és tudománytörténeti előfeltételen és feltételezésen nyugszik, amelyek sok esetben máig meghatározzák a kutatások perspektíváját.¹⁹ Az említett rendszer kidolgozása nem volt teljesen független a germanisztika és a nemzetközi folklorisztika jórészt 19. századi képviselőinek felekezeti hovatartozásától, valamint az angolszász, skandináv és német protestáns nemzetfelfogástól sem.²⁰ A 19. századi kultúrharok idején a katolikus szerzők ultramontán elfogultságának feltételezése is hozzájárult a kölcsönös fenntartásokhoz és a valós történeti folyamatok figyelmen kívül hagyásához.²¹

16 Vö. pl. BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., 1998; Uő, *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., 2005; ÁCS Pál, *Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában* = Uő, „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001, 220–234.

17 Gábor TÜSKÉS, *Schriftliche Folklore im 17. Jahrhundert*, *Fabula*, 42(2001), 1–21, itt: 2.

18 Dan BEN-AMOS, *Do We Need Ideal Types (in Folklore)? An Address to Lauri Honko*, Turku, 1992.

19 Wolfgang BRÜCKNER, *Reformation* = EM, 11 (2004), 454–459, itt: 455.

20 Wolfgang BRÜCKNER, *Konfession, Konfessionen* = EM, 8 (1996), 116–122, itt: 120.

21 Vö. *Freie Anerkennung übergeschichtlicher Bindungen: Katholische Geschichtswahrnehmung im deutschsprachigen Raum des 20. Jahrhunderts. Beiträge des Dresdener Kolloquiums vom 10. bis 13. Mai, 2007*, hg. v. Thomas PITTRÖF, Walter SCHMITZ, Freiburg i. Br.–Berlin–Wien, 2010.

A nemzeti-romantikus örökség és a különféle ideológiai elfogultságok a reformációkutatásban is sokáig befolyásolták a kutatási módszereket és eredményeket.²² A 20. század első harmadában a német evangélikus bibliamagyarázat keretében kidolgozott filológiai műfajelmélet, az ún. formatörténet az elbeszélő műfajok funkcionális értelmezésére összpontosított, esztétikai szempontokat is magában foglaló eszköztárat dolgozott ki, s a bibliai szövegek, köztük az elbeszélések hagyományozódására, korabeli beágyazottságára, szerkezetére, motívumaira és tipológiájára vonatkozó kérdéseket tett fel.²³ A néprajzi, történeti folklorisztikai elbeszélés-kutatás eszmetörténeti feltételeire és korai szakaszára így olyan nép- és hagyomány-elképzelések is hatottak, amelyek ma már jórészt egyházi összefüggésektől elvonatkoztatott teológiai állításoknak nevezhetők. Innen nézve a reformáció, továbbá a mozgalom eszme- és tudománytörténeti következményei alapvető jelentőségűek voltak az elbeszélés-kutatás önértelmezésében és további kérdésfeltevéseiben.

De nemcsak az „elbeszélő irodalom” fogalmát, hanem a „reformáció” terminust is különféleképpen, sőt gyakran ellentétes módon határozzák meg az egyes tudományágakban. Az irodalomtudományban az egyháztörténettől kölcsönözték a fogalmat a 19. század második felében, egy olyan irodalomtörténeti korszak jelölésére, amely tágabb értelemben átfogja az egész 16. századot, szűkebb értelemben a Luther fellépése és az augsburgi vallásbéke közti évtizedeket öleli fel. Számos érv szól ma is a „reformáció” mint irodalomtörténeti korszakelnevezés mellett, ugyanakkor egyre kevésbé lehet eltekinteni attól, hogy a „reformáció” elfogadása önálló irodalmi korszakként nem utolsósorban a 19. század döntő mértékben konzervatív- vagy liberális-protestáns irányultságú, német nemzeti történetírásában gyökerezik. A német nyelvterületen legbefolyásosabb irányzat, a wittenbergi túlhangsúlyozása révén hosszú időre feledésbe merült nemcsak az ellenreformációs alternatíva a történeti, eszmetörténeti kutatásokban, hanem Zwingli svájci változata mellett a térben és időben jóval korlátozottabb, de bizonyos területeken annál nagyobb jelentőségű kálvini áramlat is.²⁴ Mivel a reformációkutatásban, az irodalom- és eszmetörténetben egyaránt sokáig alábecsülték a latin nyelvű tudományosság közös európai alapjait és hatásait, a reformáció irodalmának összeurópai kapcsolatrendszerére csak a nagy késéssel megindult barokk-kutatások révén vált önálló témává. A „lutheri pauza” Wolfgang Stamler által megalkotott fogalmát a germanisztika csak nemrég vizsgálta felül és ismerte fel téves elméletek kiin-

22 Vö. Heiko A. OBERMANN, *Zwei Reformationen: Luther und Calvin – Alte und Neue Welt*, Durchgesehen und mit einem Nachwort v. Manfred SCHULZE, Berlin, 2003. H. Balázs Éva szerint a két világháború között a budapesti egyetem bölcsészkarán a professzorok felekezeti alapú csoportosulásai „befolyásolták a 18. századra vonatkozó történeti ítéleteket”. H. BALÁZS ÉVA, *Életek és korok: Válogatott írások*, szerk. KRÁSZ LILLA, Bp., 2005, 258–259.

23 Axel OLRİK, *Epische Gesetze der Volksdichtung*, Zeitschrift für deutsches Altertum, 51(1909), 1–12; Martin DIBELIUS, *Formgeschichte des Evangeliums*, Tübingen, 1919 (2., bőv. kiad. uo., 1933); Hermann GUNKEL, *Das Märchen im Alten Testament*, Tübingen, 1921 (reprint: Neukirchen, 1987). Vö. Wolfgang BRÜCKNER, „Narrativistik”: *Versuch einer Kenntnisnahme theologischer Erzählforschung*, Fabula 20, H. 1–3 (Festschrift für Max Lüthi, Berlin, 1979), 18–33.

24 Heinz SCHILLING, *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*, hg. v. Luise SCHORN-SCHÜTTE, Olaf MÖRKE, Berlin, 2002.

dulópontjaként, s ugyanekkor nőtt meg az olyan forrásfeltárások jelentősége, amelyek komolyan veszik az óriási mennyiségű nyomtatott reformációs szöveganyag irodalmi vonatkozásait. Csak újabban léptek előtérbe a kutatásban a kor irodalmának mindazon jelenségei, melyek csupán részben hordozzák a reformáció hatását. Elbeszélés-történeti szempontból sem közömbös a reformációkutatásnak az a felismerése, mely szerint míg német területen a harmincéves háború után, bizonyos területi különbségekkel, fokozatosan végbement a protestáns egyházak intézményi, hitvallási, liturgikus uniója, Magyarországon a protestáns felekezeti határok továbbra is megmaradtak, mégpedig az összes kulturális, liturgikus, teológiai és műfaji sajátossággal együtt.

A történeti retorikakutatásokban, amelyek Peter Blicklével egyetértve „a tiszta evangélium megfelelő értelmezése körül folyó, társadalmilag korlátlan vita”-ként, Peter Matheson nyomán „a vallási elképzelések paradigmatiszós változása”-ként és „alapvetően retorikai történés”-ként határozzák meg a reformációt,²⁵ a reformáció retorikája viszonylag új területnek számít. A reformációkutatás és a történeti retorikakutatás azáltal jutottak egymást kiegészítő, új feladatokhoz, hogy az „átlagembert”, illetőleg az igehirdetés címzettjeit már nem egyirányú folyamatok tárgyaként, hanem interaktív megnyilvánulások résztvevőjeként értelmezték.²⁶ Egyik tanulmányában Robert W. Scribner a reformáció „kommunikációs folyamatának egészét” jelölte meg kutatási területként, amely a szövegeken túl magában foglalja a kommunikáció cselekvési, szóbeli, vizuális és szimbolikus formáit is.²⁷

Az elbeszélés-kutatásban sem elhanyagolható a megfigyelés, mely szerint a német protestantizmus számára a retorika valójában teljes világszemléletet jelentett, melynek megvan a saját ismeretelmélete, etikája és antropológiája, s mindezeknek megvannak a speciális beszédművészeti, szövegelméleti következményei. A reformátorok az írásértelmezés szolgálatára rendelték a retorikát, az elbeszélést az igehirdetésben a prófétai igehirdetés folytatásának tekintették, s a Bibliát és a történelmet mint példaforrást a retorika szolgálatába állították az elvont teológiai tartalmak megvilágítása érdekében.²⁸ A protestáns prédikációs exemplumok és a teológusképzés közti kapcsolatot már korábban felismerték, a reformáció használati irodalmának retorikai sajátosságait azonban még alig vizsgálták. Az újabb kutatások szerint a könyvnyomtatás megjelenése nem hozott alapvető médiumváltást a szövegek és az eszmék közvetítésében, hanem csupán felgyorsította a kéziratok tömegtermelésének már a későközépkorban megkezdődött folyamatát, amit aztán a reformáció tovább

25 Peter BLICKLE, *Reformation und Freiheit = Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch: Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, in Gemeinschaft mit E. BUCHWALTER hg. v. Bernd MOELLER, Gütersloh, 1998, 37; Peter MATHESON, *The Rhetoric of the Reformation*, Edinburgh, 1998, 241.

26 Immo MEENKEN, *Reformation = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 7, hg. v. Gert UEDING, Tübingen, 2005, 1078–1096, itt: 1078.

27 Robert W. SCRIBNER, *Flugblatt und Analphabetentum = Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit: Beiträge zum Tübinger Symposium 1980*, hg. v. Hans-Joachim KÖHLER, Stuttgart, 1981, 66.

28 MEENKEN, *Reformation...*, i. m., 1080.

dinamizált és átmenetileg irányítás alá vont.²⁹ A reformáció eredményessége eszerint nem tekinthető egyszerűen a könyvnyomtatás következményének; a reformáció kommunikációs folyamatának korai szakasza, tekintettel az írni-olvasni nem tudók több mint 95%-os arányára, csupán egy túlnyomórészt szóbeli, a „fél-orális olvasás formái” által uralt eseménysorként értelmezhető. A változatos szöveg- és képtípusokat felvonultató rölpapok, röpiratok megsokszorozó hatása valójában a kimondott szó nyomán érvényesült. A legkülönbélebb diskurzusok, elméletek és paradigmák megjelenítőjeként körülbelül 1700-ig a prédikáció maradt az uralkodó médium, melyben a prédikátor szerzők alapvető jelentőséget tulajdonítottak az elbeszélő hagyomány különböző témáinak és formáinak.³⁰

A történeti elbeszélés-kutatásban a „reformáció” tágabb értelemben nem pusztán korszakfogalom, hanem megjelöli a kora újkortól a jelenig tartó, felekezeti meghatározottságú művelődési folyamatok kiindulópontját.³¹ A figyelem középpontjában az ún. „populáris” irodalom „protestáns” jellegzetességeinek összessége áll. Ide tartozik mindenekelőtt az elbeszélő hagyományok továbbvitele és ösztönzése a reformáció különféle irányzataiban, s ide tartoznak e hagyományok eszmei, nyelvi és intézményesült utóhatásai. A felekezeti sajátosságokra figyelő forrásfeltárások a populáris elbeszélő irodalom műfajaiban, szövegtípusaiban csupán néhány évtizede folynak, mindenekelőtt a prédikációnak és az ígéhirdetésnek a történetközvetítés társadalmi helyeként végbement felfedezése következtében.³² Az elbeszélés-kutatás a 20. század utolsó harmadában nyitott utat az új irodalomtudományi és szövegértelmező eljárásoknak, amikor a nemzeti filológiák és a komparatiztika kibővített irodalom-fogalmának megfelelően kezdte komolyan venni a retorikai elemzések jelentőségét a közvetítési folyamatok és elbeszélő stratégiák feltárásában. Ezzel a középkori használati szövegek mellett az egész kora újkori homiletikai kézikönyvtermés és história-irodalom is a figyelem előterébe került.

Wolfgang Brückner 1974-ben kiadott, filológiai-forráskritikai szemléletű, a történeti hagyományozódás folyamatait középpontba állító kézikönyve³³ óta Lutherrel kapcsolatban például nemcsak a reformátor közmondáshasználatát, fabulagyűjteményét és a népi hiedelmekkel kapcsolatos nézeteit vizsgálják,³⁴ hanem feltárják ismereteinek irodalmi forrásait is. Kutatják továbbá az elbeszélő műfajok, toposzok és motívumok lutheri használatát, elemzik a „históriák” alkalmazásával kapcsolatos, jórészt Melanchthonra visszavezethető elvi álláspontját, s nyomon követik az „elbeszél” Lu-

29 Uo., 1087–1089.

30 Heike TALKENBERGER, *Kommunikation und Öffentlichkeit in der Reformationszeit*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 6. Sonderheft (Forschungsreferate, 3), 1994, 1–26.

31 BRÜCKNER, *Reformation...*, i. m., 454.

32 BRÜCKNER, *Konfession, Konfessionen...*, i. m., 120–121.

33 *Volkserzählung und Reformation: Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*, hg. v. Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, 1974; vö. BRÜCKNER, *Reformation...*, i. m., 455–456.

34 Vö. pl. Dietz-Rüdiger MOSER, *Laienbildung und 'Volksdichtung' bei Martin Luther = Literatur und Laienbildung...*, i. m., 55–77.

ther körüli jelenségcsoportot, melyben Luther maga is az irodalmi hagyomány alakjává lépett elő. Az ugyancsak Wolfgang Brückner által kezdeményezett terv a kora újkori katolikus elbeszélő irodalom kézikönyvszerű feldolgozására máig nem valósult meg.³⁵ Viszonylag rövid ideje vizsgálják a részben sajátosan felekezeti jellegű exemplumirodalom, a kalendáriumok és protestáns mártírológiumok keletkezésének eszmei feltételeit, s elemzik teológiai vonatkozásaikkal, alakváltozásaikkal együtt a svank-³⁶ és az ún. ördögirodalmat. A kutatás felismerte a kateketikai irodalom elbeszélés-történeti jelentőségét, s megkezdődött a kuriozitások, prodigiumok,³⁷ szörnyekkel kapcsolatos és gyilkossági történetek gyűjteményeinek feltárása a reformáció apokaliptikus elképzeléseinek összefüggésében.

Új eredmények

Wolfgang Brückner említett kézikönyve példa értékűnek és ösztönző erejűnek bizonyult az újabb elbeszélés-kutatásokban, s a protestáns szerzőkre és művekre irányuló speciális vizsgálatok csúcspontjaként értékelhető. Frankfurtban és Würzburgban Brückner több doktori értekezést kezdeményezett, melyek a késő középkor és a 16–18. század eddig kevésbé ismert szerzőivel, elbeszélő formáival foglalkoznak, s felekezeti, politikai és nemzeti határoktól függetlenül vizsgálják az elbeszélő irodalmat.³⁸ E munkák bemutatják az irodalmi szövegalkotás mint kulturális rendszer és a művek terjesztésének kölcsönhatását, szerzői elbeszélés-katalógusokat közölnek, s számba veszik a teológiai, homiletikai forrásokat, különös tekintettel a késő középkori, kora újkori művelődés ma még hiányzó összetevőire. Az exemplumhasználat elméletével

35 Wolfgang BRÜCKNER, *Volkskunde in Würzburg: Ein Rechenschaftsbericht 1973–78*, Bayerische Blätter für Volkskunde, 5(1978), 147–173, itt: 157.

36 Johannes Klaus KIPF, *Zwischen Wiedererzählung und Übersetzung: Übertragungen frühneuhochdeutscher Schwänke in neulateinischen Fazetien und umgekehrt = Übertragungen: Formen und Konzepte von Reproduktionen in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hg. v. Britta BUSSMAN, Albrecht HAUSMANN, Annelie KREFT, Cornelia LOGEMANN, Berlin–New York, 2005, 219–251; Wilhelm KÜHLMANN, *Zwischen Adaptation, Integration und Revokation: Deutsche Schwankliteratur (J. Pauli) in der Jesuitenlyrik des Johannes Bisselius (1601–1682) = Aemulatio: Kulturen des Wettstreits in Text und Bild (1450–1620)*, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Ulrich PFISTERER, Anna Kathrin BLEUELER, Fabien JONIETZ, in Zusammenarbeit mit Sylvia BROCKSTEIGER, Jan HON, Semjon Aron DREILING, Berlin–Boston, 2011, 537–572.

37 Lásd pl. Barbara BAUER, *Die Krise der Reformation: Johann Jacob Wicks Chronik aussergewöhnlicher Natur- und Himmelserscheinungen = Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskurs im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450–1700)*, hg. v. Wolfgang HARMS, Alfred MESSERLI, Basel, 2002, 193–236; Wilhelm KÜHLMANN, *Polyhistorie jenseits der Systeme: Zur funktionellen Pragmatik und publizistischen Typologie frühneuzeitlicher „Buntschriftstellerei“ = Polyhistorismus und Buntschriftstellerei: Populäre Wissensformen und Wissenskultur in der Frühen Neuzeit*, hg. v. Flemming SCHOCK, Berlin–Boston, 2012, 21–42.

38 Lásd pl. Rainer ALSHEIMER, *Das Magnum speculum exemplorum als Ausgangspunkt populärer Erzähltraditionen: Studien zu seiner Wirkungsgeschichte in Polen und Rußland*, Frankfurt/M., 1971; Alois SCHNEIDER, *Narrative Anleitungen zur praxis pietatis im Barock. Dargelegt am Exempelgebrauch in den „Iudicia Divina“ des Jesuiten Georg Stengel (1584–1651): Mit einem Exempelkatalog*, Würzburg, 1982; Lothar HOFMANN, *Exempelkatalog zu Martin Pruggers Beispielkatechismus von 1724*, Würzburg, 1987.

kapcsolatos eredményeit Brückner több tanulmányban közölte, melyekben többek között utalt a kora újkori história-fogalom többretegűségére és a modus excerpenti változataira.³⁹ Christoph Daxelmüller a tudományos eszmecsere részeként és az észlelést irányító tényezőként elemezte az exemplumot, majd összeállította az exemplumkutatás terjedelmes, azóta jelentős mértékben tovább bővíthető bibliográfiáját.⁴⁰

A történeti elbeszélés-kutatás másik meghatározó egyénisége, Rudolf Schenda 1987-ben összegezte az új fejleményeket a német nyelvterületen.⁴¹ Kiemelte többek között a reformáció és az ellenreformáció kora elbeszélő forrásainak módszeres feldolgozását, melynek révén több ezer ismeretlen adatot tártak fel a 16–18. században írásban hagyományozódott történetekről. Ugyanakkor megállapította a kutatás növekvő mértékű jelenre irányultságát és az elbeszélésanyag történeti kérdéseivel foglalkozó egyetemi tanszékek számának csökkenését. Az utóbbi jelenségek az időközben végrehajtott egyetemi reformok következtében napjainkban még erőteljesebben érvényesülnek. Bár a Német Néprajzi Társaság 1997-es marburgi kongresszusán újjászervezett elbeszélés-kutató bizottság révén új ösztönzést kapott a terület, a hiányzó intézményi háttérrel egy mégoly hatékonyan működő bizottság sem tudja pótolni. A kutatás elsődleges feladatát ez a bizottság a filológia és a motívumkutatás mellőzésével, a sztereotípiák és konfliktusvizsgálatokban jelölte meg, míg az elbeszéléstípusokat kulturális konstrukcióként, az idegenség narratív feldolgozásaként és a mássághoz fűződő viszony sajátos kifejezéseként értelmezte.⁴² Ebben a megközelítésben nyilvánvaló a történeti látásmód térvesztése, s teljes egészében figyelmen kívül marad a 15–18. század nyomtatott forrásanyaga, melyre a 19–20. század legtöbb ún. népi elbeszélése visszavezethető.⁴³

A történeti elbeszélés-kutatás újabb törekvéseit a tárgy történeti hagyományban kulcsszerepet játszó könyvtípusok és forrásszövegek feldolgozása, a 16–18. századi ún. pasztorális irodalom kiemelkedő szerzőire és a polihistorok tevékenységére irányuló figyelem határozza meg elsősorban.⁴⁴ A történeti érdeklődésű folkloristák részletesen elemzik a históriákhoz elvezető loci communes megtalálásának korabeli módszereit, míg a terjedelmes kompilációs, kuriozitás- és magica-irodalmat a szájhagyományból merített elbeszélések motívikus alapjainak tisztázásához használják elsősorban. Az elbeszélő kisprózával kapcsolatos 16. századi felekezeti polémiák egyik csúcspontját Rudolf Schenda a Hieronymus Rauscher evangélikus teológus és Johannes Nas katoli-

39 Wolfgang BRÜCKNER, *Historien und Historie: Erzählliteratur des 16. und 17. Jahrhunderts als Forschungsaufgabe = Volkserzählung und Reformation...*, i. m., 13–123.

40 Christoph DAXELMÜLLER, *Exemplum und Fallbericht: Zur Gewichtung von Erzählstruktur und Kontext religiöser Beispielgeschichten und wissenschaftlicher Diskursmaterien*, Jahrbuch für Volkskunde, 5(1982), 149–159; Uő, *Zum Beispiel: Eine exemplarische Bibliographie*, I–II, Jahrbuch für Volkskunde, 13(1990), 218–244; 14(1991), 215–240.

41 Rudolf SCHENDA, *Tendenzen der aktuellen volkskundlichen Erzählforschung im deutschsprachigen Raum = Deutsche Volkskunde – Französische Ethnologie: Zwei Standortbestimmungen*, hg. v. J. CHIVA, U. JEGGLE, Frankfurt/M. stb., 1987, 271–291.

42 *Erzählen zwischen den Kulturen*, hg. v. Sabine WIENKER-PIEPHO, Klaus ROTH, Münster stb., 2004.

43 Vö. pl. S. SÁRDI Margit, *Középkori témák a folklórban és az irodalomban = Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., 2005 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, 1), 102–115.

44 Vö. az EM megfelelő szócikkeit.

kus hitvita-író között a legendákról, mirákulumelbeszélésekről, exemplumokról lefolyt vitában jelölte meg.⁴⁵ A pietizmus és a felvilágosodás változatainak új elbeszélő műfajait, témáit vizsgálva a kutatás alapvető különbségeket állapított meg a történeteket gyűjtőgető, korábbi pasztorációs irodalomhoz viszonyítva, miközben jelezte, hogy az új eszmei célkitűzések szolgálatába állított történetek kateketikai-pedagógiai funkciója lényegében ugyanaz maradt. Kutatni kezdték az evangélikus lelkipásztorok által írt ún. morális történeteket, amelyek az 1760-as évektől fontos szerepet játszottak a felvilágosodás erényfelfogásainak és az új, polgári vallásosság magatartási mintáinak elterjedésében.⁴⁶ Ugyanígy a közelmúltban fedezte fel a kutatás a 19. századi evangélikus katekizmusokat mint exemplumforrást.⁴⁷

Itthon és külföldön egyaránt fontos új eredmények születtek a puritánus és a pietista kontextusban keletkezett elbeszélő irodalom fő műfajairól, mint az emlékirat, a spirituális önéletrajz, életrajz és a lelkészeletrajz.⁴⁸ Az „önelbeszélés műfajai” jelentős, ám különösen hazai vonatkozásban csak kis részben ismert területét alkotják a kegyességi irodalomnak. Az énkonstrukció és a történeti reprezentáció eszközeként e művek szerzői gyakran alkalmazzák a hagiográfiai irodalom motívumait, mint például a szenvedés, a vértanúság, a bűnvallás, a megtérés, az újjászületés, a boldog halál, a megváltás és az üdvözülés. Az emlékirat egyben jó példa arra, hogy a műfaj esetében korábban figyelmen kívül hagyott konfesszionális összefüggések és elbeszélésminták feltárása látványos eredményeket hozhat az értelmezésben.⁴⁹ A puritánus elbeszélő irodalom alapvető jellemzője a bibliai eredetű allegóriák, metaforák, parabolák és tipológiai megfeleltetések gyakori alkalmazása. A Bibliát a puritánok olyan jelek gyűjteményeként értelmezték, melyeket kapcsolatba hozhattak saját életük eseményeivel.⁵⁰ A bibliák és az áhítati könyvek rendkívüli megmentéséről, gyermekek példaszzerű haláláról szóló történetek a 17. század közepe óta ismertek a puritánusoknál és a pietistáknál. A közelmúltban kezdődött meg a puritanizmus és a pietizmus nagy terjedelmű kegyességi irodalmának a feltárása, amely a fordítások révén jelentős nemzetközi kisugárzó hatással rendelkezett.⁵¹ A kéziratos és a nyomtatott forrásokban található pél-

45 Rudolf SCHENDA, *Die protestantisch-katholische Legendenpolemik im 16. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte, 52(1970), 28–48; vö. Hannjost LIXFELD, *Eine konfessionelle Satire des Reformationszeitalters: Zur Wechselwirkung von Literatur und Volkserzählung*, Alemannisches Jahrbuch, 1971/72, 93–104.

46 Wolfgang BRÜCKNER, *Moralische Geschichten als Gattung volkstümlicher Aufklärung: Zugleich ein Plädoyer für begriffliche Klarheiten*, Jahrbuch für Volkskunde, 10(1987), 109–134.

47 Wolfgang BRÜCKNER, *Die Gattung protestantischer Beispiel-Katechismen im 19. Jahrhundert*, Jahrbuch für Volkskunde, 22(1999), 141–164.

48 Vö. pl. Ulrich BRÄKER, *Sämtliche Schriften*, 1–5, bearbeitet von Christian HOLLIGER, Andreas BÜRGI, Alfred MESSERLI stb., München–Bern, 1998–2010; *Schreibsucht: Autobiographische Schriften des Pietisten Ulrich Bräker (1735–1798)*, hg. v. Alfred MESSERLI, Adolf MUSCHG, Göttingen, 2004; Bartholomäus SASTROW, *Denkwürdige Geschichten aus meinem Leben, kurzweilig erzählt von einem norddeutschen Stadtbürger des 16. Jahrhunderts*, hg. v. Horst LANGER, Schwerin, 2011; Szabó András Péter, *Tobias Weiß poprádi evangélikus lelkész önéletírása*, Lymbus: Magyarágtudományi Forrásközlemények, 2011 (2012), 148–195.

49 GYENIS Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, ItK, 72(1970); 305–321. Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, 2011 (Csokonai Könyvtár, 40).

50 Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Puritanismus* = EM 11 (2004), 63–67.

51 Fred van LIEBURG, *Pietismus* = EM 10 (2002), 1047–1056.

datörténetek motívumainak számbavétele, rendszerezése azonban egyelőre ugyanúgy hiányzik, mint az elbeszélésanyag regionális különbségeinek bemutatása, valamint a puritánusok és a pietisták írásbeli és szóbeli kommunikációs formái közti kapcsolatok elemzése. A 18. század puritánus és pietista színezetű fizikoteológiai, erkölcsstani irodalmában is található kiterjedt hagyományozódásra visszatekintő, antik, középkori és kora újkori eredetű miniatűr elbeszélések, kuriozitások, melyek módszeres feltárása még várat magára.

Az 1960-as, 70-es évektől kezdve az irodalomtudomány, a klasszika-filológia, a teológia, a retorikatörténet és a történeti elbeszélés-kutatás egyaránt nagy érdeklődést mutat az exemplumok iránt. Rudolf Schenda,⁵² Hermann Bausinger,⁵³ Wolfgang Brückner,⁵⁴ Frederic C. Tubach,⁵⁵ Peter Assion,⁵⁶ Christoph Daxelmüller,⁵⁷ Jacques Berlioz,⁵⁸ Walter Haug,⁵⁹ Peter von Moos⁶⁰ és mások⁶¹ vizsgálatai óta egyetértés alakult ki abban, hogy az „exemplum” fogalma a késő középkorban és a kora újkorban nem műfajt, hanem funkciót, ún. vonatkozási formát jelöl. Egy szöveg az applicatio révén válik exemplummá. A prédikációs exemplum szinonimájaként a korábbi német kutatás a prédikációs mese terminust használta, mivel azonban ez a kifejezés narratív szövegre utal, a szóhasználat megtévesztő. Egy-egy szerző exemplumhasználatát csak komplex módszerrel, a tartalmi, műfaji és funkcionális szempontok, a társadalmi-kulturális környezet és a mindezen tényezők által meghatározott szöveggeneráló elvek együttes figyelembevételével lehet eredményesen vizsgálni.

Az északnémet területek 16–17. századi protestáns exemplum- és prédikációgyűjteményeiben található példaanyagot állította kutatásai középpontjába Ernst Heinrich Rehermann.⁶² A munka első részében bemutatja az exemplum korabeli elméleteit és a

52 Rudolf SCHENDA, *Stand und Aufgaben der Exemplarforschung*, Fabula, 10(1969), 69–85.

53 Hermann BAUSINGER, *Exemplum und Beispiel*, Hessische Blätter für Volkskunde, 59(1968), 31–43.

54 Wolfgang BRÜCKNER, *Nachmittelalterliche katholische Exempelsammlungen* = EM 4 (1984), 609–626.

55 Frederic C. TUBACH, *Index exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, 1981.

56 Peter ASSION, *Das Exempel als agitatorische Gattung: Zu Form und Funktion der kurzen Beispielgeschichte*, Fabula, 19(1978), 224–240.

57 Christoph DAXELMÜLLER, *Narratio, Illustratio, Argumentatio: Exemplum und Bildungstechnik in der frühen Neuzeit = Exempel und Exempelsammlungen*, hg. v. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1991, 77–94.

58 *Les Exempla médiévaux: Introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'Index exemplorum de Frederic C. Tubach*, sous la dir. de Jacques BERLIOZ, Marie Anne POLO DE BEAULIEU, avant-propos de Claude BREMOND, Jacques LE GOFF, Jean-Claude SCHMITT, Carcassone, 1992.

59 Walter HAUG, *Poetologische Universalien und Literaturgeschichte = Erzählforschung...*, i. m., 2 (1977), 276–296.

60 Peter von MOOS, *Geschichte als Topik: Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im „Policraticus” Johans von Salisbury*, Hildesheim stb., 1988.

61 Vö. pl. Hartmut BREITKREUZ, *Literarische Zitatanalyse und Exemplarforschung*, Fabula, 12(1971), 1–7; Karlheinz STIERLE, *Geschichte als Exemplum – Exemplum als Geschichte: Zur Pragmatik und Poetik narrativer Texte = Geschichte – Ereignis und Erzählung*, hg. v. Reinhart KOSELLECK, Wolf-Dieter STEMPEL, München, 1973, 347–375; *Exempla: Studien zu Bedeutung und Funktion exemplarischen Erzählens*, hg. v. Bernd ENGLER, Kurt MÜLLER, Berlin, 1995; SZABÓ Zsuzsanna, *A sokarcú exemplum: Néhány megfontolás kódexeink exemplumainak készülő katalógusához = Plaustrum seculi: Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról*, szerk. BÁRCZI Ildikó, Bp., 2004, 119–140.

62 Ernst Heinrich REHERMANN, *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen, 1977.

feldolgozott forrásokat, megvizsgálja a prédikációs stílust és az exelplumhasználat sajátosságait, majd áttekinti a témákat, motívumokat, s terjedelmes forrásjegyzéket és szerzői életrajzokat közöl. A második részben annotált szövegválogatást ad közre, művek szerinti csoportosításban. A magyarországi protestáns szerzők exemplumainak első katalógusát Dömötör Ákos készítette el 1992-ben.⁶³ A 16–17. századi katolikus és protestáns exemplumhasználat összevetése azt mutatja, hogy a közös vonások mellett számos eltérés is van a különböző felekezetek gyakorlatában.⁶⁴ Luther lényegében megtartotta a példázatos történetek eseti alkalmazásának középkori hagyományát, a történeti hitelesség követelményének értelmében azonban csak a valóságból merített vagy valóságosnak vélt történetek használatát hagyta jóvá. Az exemplumforrások között Melanchthonnal együtt különleges jelentőséget tulajdonított saját kora rendkívüli eseményeinek, az ún. prodigiumoknak. 1553-ban kiadott homiletikájában, mely hosszú ideig a lutheránus ortodoxia kézikönyvének számított, Andreas Hyperius az exemplumok középkori elméletírók által engedélyezett számát háromról egyre csökkentette beszédenként, ezt az előírást azonban a prédikátorok csak ritkán tartották be.⁶⁵ Hyperius homiletikája Kecskeméti Gábor és Imre Mihály retorikatörténeti kutatásai szerint hatott a magyarországi kálvinista lelkészek prédikáció- és kommunikációelméletére is.⁶⁶

Az eddig említett munkák középpontjában az egyes exemplum és annak hatástörténete állt, de számottévó eredmények születtek a kora újkori elbeszélés topikus eszköztárának, kommentálásának területén is.⁶⁷ Gyakran megfigyelhető ugyanazon történet felhasználása különböző szöveg- és formátípusokban, eltérő nyelvi, felekezeti összefüggésben. Az exemplumhordozóként működő könyvtípusok, köztük a példagyűjtemények, csak újabban keltették fel az érdeklődést.⁶⁸ A sajátosan felekezeti témák körül protestáns és katolikus oldalon egyaránt kialakult egy ún. exemplum-törzsanyag; a szövegek alkalmazása, kidolgozása rendszerint a felhasznált kézikönyvektől, valamint a szerzők egyéni beállítottságától, elbeszélő képességeitől függött. A protestáns szerzőknél a kutatások szerint az új életeszmény és értékrendszer, az új személyiség- és

63 DÖMÖTÖR ÁKOS, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992. Vö. TÜSKÉS GÁBOR, *Hagyomány és kritika: Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez*, Bp., 2013, 68–70.

64 TÜSKÉS GÁBOR, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp., 1997, 87–88.

65 Idézi HERBERT WOLF, *Erzähltraditionen in homiletischen Quellen = Volkserzählung und Reformation...*, i. m., 705–756, itt: 707, 17. jegyzet.

66 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihasadott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., 2007 (Irodalomtudomány és kritika), 335–339; IMRE MIHÁLY, *Cicero és/vagy Krisztus?: A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája = Uő, Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, 2012, 15–44, itt: 37–41. Vö. *Retorikák a reformáció korából*, kiad. IMRE MIHÁLY, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár: Források, 5).

67 Vö. pl. IMRE MIHÁLY, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995; CSORBA DÁVID, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza*, *Studia Litteraria*, 41 (*Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY ISTVÁN, IMRE LÁSZLÓ), 132–154.

68 WOLFGANG BRÜCKNER, *Protestantische Exempelsammlungen = EM*, 4 (1984), 604–609.

kegyességfelfogás közvetítése volt az exemplumok elsődleges feladata, amit az értelmezések módosításával, a tartalmi súlypontok és a szöveghangsúlyok áthelyezésével igyekeztek megvalósítani. Rendszerint a bibliai, azon belül az ószövetségi – többnyire a prófétai könyvekből vett – példák, az antik, mitológiai és történeti témákra, megtörtént esetekre visszanyúló exemplumok, valamint az exemplum funkcióba emelt fabulák, mesék és ördögbeszélések vannak túlsúlyban, míg a szentek legendáiból merített példák viszonylag ritkán fordulnak elő.⁶⁹ A „biblikus mitizáció” tendenciái nemcsak a költészetben és a drámában, hanem a prédikációban és az elbeszélő irodalomban is érvényesültek.⁷⁰

Ismeretes, hogy a reformáció szent- és ereklyekritikájának megvoltak a középkori előzményei.⁷¹ A hagiográfiai elemek visszaszorításával, szakrális összefüggésből történt kiemelésével, demitizálásával és historizálásával párhuzamosan kedvelt exemplumtémává vált a protestáns mártírológia. A történeti személyként értékelt szenteknél megfigyelhető a hagiográfia narrációs modelljeinek tudatos elhallgatása, megváltoztatása, átértelmezése és megtöltése új felekezeti tartalmakkal, aminek gyakori célja például a nyilvánosság formálása, a politikai legitimáció vagy új identitás létrehozása. A hagiográfia és a mártírológia beillesztése a reformáció emlékezetet formáló eljárásaiba új narratív konstrukciókat eredményezett; a témára legújabbban felfigyelt a hazai irodalomtörténet is.⁷²

69 Vö. pl. CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában*, Studia Litteraria, 36 (*Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, 1998), 98–120; FARKAS WELLMANN Éva, *Irodalom és közönsége a XVIII. században: Verestői György munkássága*, Bp., 2013, 125–126.

70 Vö. pl. ÁCS Pál, *Apocalypsis cum figuris: A régi magyar irodalom történelemképe = Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24.*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 48–62; GYÖRI L. János, *Nagyari József tábori prédikációi = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 438–460; ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*, akadémiai doktori értekezés, Bp., 2011; WOLFRAM WASHOF, *Die Bibel auf der Bühne: Exempelfiguren und protestantische Theologie im lateinischen und deutschen Bibeldrama der Reformationszeit*, Münster, 2007.

71 Klaus SCHREINER, *Zum Wahrheitsverständnis im Heiligen- und Reliquienwesen des Mittelalters*, Saeculum, 17(1966), 131–169; UŐ, *Discrimen veri ac falsi: Ansätze und Formen der Kritik in der Heiligen- und Reliquienverehrung des Mittelalters*, Archiv für Kulturgeschichte, 48(1966), 1–53.

72 Vö. pl. Hubert HERKOMMER, *Die Geschichte vom Leiden und Sterben des Jan Hus als Ereignis und Erzählung = Literatur und Laienbildung...*, i. m., 114–146; THOMAS FUCHS, *Protestantische Heiligen-memoria im 16. Jahrhundert*, Historische Zeitschrift, 267(1998), 592–593; UŐ, *Das Bild der heiligen Elisabeth im frühneuzeitlichen Protestantismus: Formung des politischen Elisabethbildes in der Reformation = Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige: Aufsätze*, hg. v. Dieter BLUME, Matthias WERNER, unter Mitarbeit von Uwe JOHN, Helge WITTMANN, Petersberg, 2007, 459–468; GYÖRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika: Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, It, 81(2000), 51–70; UŐ, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, It, 82(2001), 321–340; ÁCS Pál, *A Szent Makkabeusok nevei: Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdetei = UŐ, „Az idő ósága”...*, i. m., 165–185; KESERŰ Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27.*, Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007, 313–332; NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti reprezentáció:*

A kutatás egy másik súlypontját alkotják a korai protestáns exemplumgyűjtemények, melyek szerkezeti alpmintájául a Luther asztali beszélgetéseiből (1566) merített bölcs mondások, valamint Melanchthon mondásai szolgáltak. A Johannes Manlius által közreadott *Collectanea locorum communium* (1563) fő részei a Tízparancsolathoz kapcsolt példák csoportja, egy *Calendarium historicum* és egy *Libellus medicus*. Az első és a 16. századot követően is a leghatásosabbnak bizonyult protestáns exemplumgyűjteményt Andreas Hondorff állította össze (*Promptuarium exemplorum*, 1568); ennek szerkezeti mintájául ugyancsak a Tízparancsolat szolgált. Hondorff forrásai Heidemarie Schade kutatásai szerint a Biblia mellett az egyházatyák és a középkori egyháztörténet-írók, az antikvitás, a középkor, a reneszánsz és a reformáció korának világi szerzői, 15–16. századi krónikák és más történeti munkák, katolikus prédikáció-, exemplum- és legendagyűjtemények, a protestáns kegyességi irodalom alkotásai, valamint a prodigium- és az ördögirodalom.⁷³ Az exemplumok között a széles körben elterjedt nemzetközi elbeszélő témák mellett megtalálhatók olyan történetek is, amelyek a csodás elemet mellőző legendának minősíthetők. Ezek többnyire a protestáns vértanúk üldözését, hitvallását, szenvedését és halálát beszélnek el. A mű száz év alatt összesen mintegy negyven, többször bővített kiadást ért meg. A latin fordítás (1575) 1633-ig további tizenhárom kiadással biztosította a mű német nyelvterületen messze túlterjedő recepcióját, többek között Magyarországon is.⁷⁴ Hondorff nyomán az exemplum tudatosan alkalmazott retorikai eszközzé vált a protestáns prédikációban és kegyességi irodalomban.

Ismeretes, hogy a magyarországi antitrinitáriusok prédikáció- és hitvitairódmából, értekező prózájából sem hiányoznak a példázatok. Heltai Gáspár *Chronicája* (1575) túlnyomórészt történelmi eseményekből alakított példákból, anekdotákból, mondákból és regényes elemekből alkotott elbeszélésfüzér,⁷⁵ a *Háló* (1570) műfaja pedig nem „inkvizíciótörténet”, hanem regényes elbeszélésekkel, fiktív históriákkal és példákkal teli, a forrásában itt-ott meglévő tárgyszerűséget következetesen kiiktató, a protestáns mártírológiai hagyománytól sem függetleníthető vitairat.⁷⁶ A két mű szövevényes nemzetközi elbeszélő vonatkozásait és összetett viszonyát a forrásokhoz csak a régóta időszerű kritikai kiadás tisztázhatná megnyugtatóan. Az újabb kutatás derített fényt arra, hogy Enyedi György verses Beroaldo-átdolgozásában (*Historia elegantissima*, 1577) mintegy tíz új, a forrásban nem szereplő, említészerű

Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Uo., 333–354; IMRE Mihály, *A hesseni protestáns Szent Erzsébet-recepció jellemzői, határai Szenci Molnár Albert műveiben* = Uő, *Az isteni és emberi szó párbeszéde...*, i. m., 255–280; *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, Debrecen, 2012 (*Studia Litteraria*, 51/3–4).

73 Heidemarie SCHADE, *Andreas Hondorffs Promptuarium exemplorum = Volkserzählung und Reformation...*, i. m., 646–703.

74 DÖMÖTÖR Ákos, *Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 25(1988), 15–30.

75 KULCSÁR Péter, *A történetíró Heltai (Kiadás- és szövegtörténeti áttekintés) = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987, 113–133.

76 SZÖRÉNYI László, *Heltai Gáspár és az inkvizíció*, *Világosság*, 24(1980), 639–643; BALÁZS Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, *ItK*, 97(1993), 167–196.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 2. szám

exemplumot használt fel, s *Explicationes* (1598) című művében külön is kifejtette az exemplum elméletét.⁷⁷

Burghart Wachinger kutatásai szerint az exemplumgyűjtemények fontos forrásai lehetnek nemcsak az elbeszélések közvetítésének, hanem a morális oktatás és az erkölcsi tudat történetének is.⁷⁸ Három 15. és 16. századi gyűjtemény elemzésével Wachinger kimutatta, hogy míg a középkorban mindenekelőtt az erények és bűnök rendszere szolgált a gyűjtemények szerkezeti mintájául, a protestáns összeállítások egyik legfontosabb tagolási modellje a Tízparancsolat. Javaslatra az exemplumgyűjtemények tipológiájának és történetének további speciális vizsgálatára messzemenően helytálló, azzal a megjegyzéssel, hogy az eddigi elemzéseket ki kell egészíteni a korszak- és felekezeti határokon átívelő, összehasonlító kutatásokkal. A forrásfeltárások megkönnyítésére Hans-Jörg Uther 2006-ban CD-ROM-on közzétette több 16–17. századi kuriozitás- és exemplumgyűjtemény teljes szövegét;⁷⁹ ugyanő elkészítette Antti Aarne és Stith Thompson nemzetközi motívumkatalógusának (1910; 1928; 1961) bővített, javított és a történetiség szempontjait jobban érvényesítő új kiadását.⁸⁰

A 17. századi evangélikus prédikációk exemplumanyagának gazdagságát szemlélteti Johann Jacob Otho két posztillája. A két kötet Wolfgang Beck katalógusa szerint összesen 1081 történeti elbeszélést, bölcs mondást tartalmaz a korabeli történeti, teológiai és humanista irodalomból.⁸¹ Otho *Kranckentrost* (1665) című, a 19. század közepéig többször kiadott összeállításában magas társadalmi helyzetű személyek apoftegmaikhoz hasonló „utolsó szavai” állnak a középpontban. Beck különbséget tesz a szövegszintek és a funkciókörök között, s javasolja a következő elemzési szempontok mérlegelését: 1) az exemplum helyzete az adott kontextusban; 2) az alkalmazás mennyisége; 3) a funkcionalitás és annak viszonya az 1. szemponthoz; 4) elbeszélő tendenciák; 5) intencionális és tartalmi kölcsönhatások.

Egy 2007-ben kiadott tanulmánykötet a „példaszerű” episztemológiáját állította a középpontba, azaz a példák által történő tudásközvetítés formáit, dinamikáját és funkció-

77 Attila B. KISS, *Historia elegantissima: The Role of Exemplum in the Works of György Enyedi = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŐ, Bp., 2000, 153–157.

78 Burghart WACHINGER, *Der Dekalog als Ordnungsschemata für Exempelsammlungen: Der „Große Seelentrost”, das „Promptuarium exemplorum” des Andreas Hondorff und die „Locorum communium collectanea” des Johannes Manlius = Exempel und Exempelsammlungen...*, i. m., 239–263.

79 Hans-Jörg UTHER, *Merkwürdige Literatur*, Berlin, 2006 [CD-ROM] (Digitale Bibliothek, 111). Vö. Uő, *Zur Rezeption der Memorabilia des Valerius Maximus vom Mittelalter bis in die Neuzeit = Bilder – Sachen – Mentalitäten: Arbeitsfelder historischer Kulturwissenschaften. Wolfgang Brückner zum 80. Geburtstag*, Regensburg, 2010, 207–216. – A kuriozitások egy része ugyanúgy közvetítődik, variálódik és vált funkciót az írott hagyományban, mint a nemzetközi elbeszélő témák, motívumok, azzal a különbséggel, hogy csak nagyon kevés jut el közülük az oralitásba.

80 Hans-Jörg UTHER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, based on the System of Antti AARNE and Stith THOMPSON, I–III, Helsinki, 2004 (2. kiadás: 2011).

81 Wolfgang BECK, *Protestantischer Exempelgebrauch am Beispiel der Erbauungsbücher Johann Jacob Othos*, Jahrbuch für Volkskunde, 3(1980), 75–88; Uő, *Protestantische Beispielerzählungen und Illustrationsmaterien: Ein Katalog aufgrund der Erbauungsbücher von Johann Jacob Otho*, Würzburg, 1992.

it.⁸² Andreas Pečar például a korai Stuart-kori angliai és skóciai politikai diskurzusban vizsgálja a bibliai példák érvelésben betöltött szerepét.⁸³ Következtetése szerint a példák itt nemcsak a meggyőzés retorikai eszközeként vagy az isteni törvényre utaló elemként szolgáltak, hanem a kinyilatkoztatott tudás önálló hordozójaként és a cselekvés isteni mércéjeként is működtek. A Magdolna-exemplum Jean Bodin, François Rosset és Georg Philipp Harsdörffer műveiben megfigyelhető, különböző funkcionalizálásának összevetése azt mutatja, hogy Harsdörffer például úgy igyekezett megjeleníteni az eredeti érveléstől eltérő, sőt azzal szembenálló gondolatot, hogy a példa értelmezését önmaga ellentétébe fordította.⁸⁴

A 16. század elbeszélés-gyűjteményei kezdettől beletartoztak a germanisztika látókörébe, a 17. századi gyűjteményekről azonban csak 1999-ben rendezett kollokviumot a Herzog August Bibliothek.⁸⁵ A 17. századi gyűjtemények exemplumanyagáról jelenleg csupán kivételes esetben rendelkezünk tárgy- és motívummutatókkal. A legtöbb közülük az irodalmi eszköztár széles skálájának felhasználásával készült, önálló alkotásnak tekinthető, és ennek megfelelően vizsgálандó.⁸⁶ Jelentőségüket növeli, hogy Grimmshausen, Harsdörffer, Bidermann és más, kanonizált 17. századi szerzők gyakran használták forrásként ezeket az összeállításokat. Luther exemplumértelmezését és a lutheránus ortodoxia elbeszélés-gyűjteményeit vizsgálja a kötetben Johann Anselm Steiger, s arra a következtetésre jut, hogy bár az exemplumgyűjteményeket elsősorban a prédikátoroknak szánták, e művek elengedhetetlen részét, illetőleg forrását alkotják az egyháztörténet-írásnak is.⁸⁷

A kora újkori prédikációs elbeszélést és az exemplumot Magyarországon szórva nyos előzmények után az 1980-as években fedezték fel önálló irodalomtörténeti témaként.⁸⁸ Az anekdotagyűjtő 18. századi református lelkészek közül eddig csupán Her-

82 *Das Beispiel: Epistemologie des Exemplarischen*, hg. v. Jens RUCHATZ, Stefan WILLER, Nicolas PETHES, Berlin, 2007.

83 Andreas PEČAR, *Beispiele göttlichen Willens oder „extraordinarie examples“?: Biblische Exempla als Mittel der Argumentation in politischen Auseinandersetzungen der frühen Stuartzeit in Schottland und England = Das Beispiel... i. m.*, 100–121.

84 Maximilian BERGENGRUEN, *Exempel, Exempel-Sammlung und Exempel-Literatur – am Beispiel von Harsdörffers teuflisches Mord-geschichte „Die bestraffte Hexen“ = Uo.*, 122–142.

85 Dieter BREUER, *Barocke Erzählsammlungen: Zur Einführung*, Simpliciana: Schriften der Grimmshausen-Gesellschaft, 21(1999), 11–13.

86 Vö. pl. Dieter BREUER, *Hippolytus Guarinonius als Erzähler = Die österreichische Literatur: Ihr Profil von den Anfängen im Mittelalter bis ins 18. Jahrhundert (1050–1750)*, 2, hg. v. Herbert ZEMANN, Graz, 1986, 1117–1133; Uő, *Matthias Abele und seine Erzählsammlungen = Uo.*, 1135–1148; Uő, *Frühneuzeitliche Hagiographie am Beispiel des „Leben Christi“ von Martin von Cochem = Wer schreibt meine Lebensgeschichte?: Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge*, hg. v. Walter SPARN, Gütersloh, 1990, 105–115; Wolfgang BRÜCKNER, *Die Legendensammlungen des Martin von Cochem: Narrative Popularisierung der katholischen Reform im Zeitalter des Barock*, Simpliciana, 21(1999), 233–258.

87 Johann Anselm STEIGER, *Exempla fidei: Die Exempelhermeneutik Luthers und die Exempelsammlungen der lutherischen Orthodoxie*, Simpliciana, 21 (1999), 41–66.

88 *Monda nékik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*, vál., előszó, jegyz. SZABÓ Lajos, Bp., 1982.

mányi Dienes József és Bod Péter tevékenységét kutatták részletesen.⁸⁹ A *Nagynyedi Demokritushoz* (1759–1762) hasonlóan⁹⁰ a *Szent Hiláriu*s (1760) is megérdemelné a modern szemléletű kritikai kiadást. Az újabb vizsgálatok középpontjában a kálvinista prédikációk és vitairatok exemplumforrásai állnak, különös tekintettel a tematikus súlypontokra, a cselekvéstípusok elterjedésére és kontaminációjára, az elbeszélő sajátosságokra, valamint az exemplumok kapcsolatára a protestáns életeszménnyel és a szóbeli elbeszéléssel.⁹¹ Kecskeméti Gábor önállóan elemezte a történelemből vett példák használati összefüggéseit,⁹² Győri L. János a homiletikai zsoldármagyarázatok exemplumainak tartalmi, formai és funkcionális tipológiáját tárta fel.⁹³ A 15. század végén és a 16. század elején készült, latin nyelvű homiletikai kézikönyvek forráshasználatát vizsgálta a tárgymutatók alapján Bárczi Ildikó, miközben rámutatott az összevetés szükségességére a protestáns exemplum- és *loci communes*-gyűjtemények analitikus mutatóival, s a kora újkori intertextualitás fontos információs rendszereként értékelte azokat.⁹⁴

Köztudomású, hogy Luther történeti hitelesség iránti igénye a szentéletrajzok csodás részletei ellen irányult elsősorban.⁹⁵ Az ilyen típusú legendákat, kitalált elbeszéléseket (*fabulae fictae*) nem tartotta megfelelőnek a humanista nevelési célok megvalósítására.⁹⁶ Mégsem kívánta nélkülözni az épületes históriákat, s maga is ösztönözte a legendák új

89 GYENIS Vilmos, *A XVIII. század anekdotájáról = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 715–732; Uő, *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., 1991; BOD Péter, *Szent Hiláriu*s, s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., 1987.

90 HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, s. a. r., előszó, jegyz. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 182–473 (szöveg), 572–605 (jegyzetek).

91 DÖMÖTÖR Ákos, *A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben*, *Theológiai Szemle*, 28(1985), 15–21; Uő, *A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns igehirdetésben*, *Theológiai Szemle*, 28(1985), 326–334.

92 KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, *Studia Litteraria*, 32(1994), 73–89.

93 GYŐRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoldármagyarázataiban*, *Studia Litteraria*, 28(1991), 79–90; Uő, *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációinkban*, *Studia Litteraria*, 32(1994), 157–170.

94 BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007 (*Historia Litteraria*, 23).

95 Vö. pl. Wolfgang HIEBER, *Legende, protestantische Bekennerhistorie, Legendenhistorie: Studien zur literarischen Gestaltung der Heiligenthematik im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Würzburg, 1970; André SCHNYDER, *Legendenpolemik und Legendenkritik in der Reformation: „Die Lügend von St. Johannes Chrysostomo” bei Luther und Cochläus*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 70(1979), 122–140; Hans-Joachim ZÜGELER, *Wahrheiten, Lügen, Fiktionen: Zu Martin Luthers „Lügend von S. Johanne Chrysostomo” und zum Status literarischer Gattungen im 15. und 16. Jahrhundert = Mittelalter und frühe Neuzeit: Übergänge, Umbrüche und Neuansätze*, hg. v. Walter HAUG, Tübingen, 1999, 237–262; Manuel BAUMBACH, *Der Heilige Meinrad und die Protestanten: Jacob Bidermanns politisch-religiöse Dichtung am Beispiel der Meinradvita = Lateinische Lyrik der Frühen Neuzeit: Poetische Kleinformen und ihre Funktionen zwischen Renaissance und Aufklärung*, hg. v. Ralf Georg CZAPLA, Beate CZAPLA, Robert SEIDEL, Tübingen, 2003, 304–329; GÁBOR Csilla, *Hagiográfia és polémia: Monoszloi András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteléséről = Szövegnyomomány és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007 (*Egyetemi Füzetek*, 5), 115–132.

96 Wolfgang BRÜCKNER, *Luther, Martin* = EM, 8 (1996), 1293–1307.

feldolgozását, kezdve az egyházatyákkal (pl. Georg Major: *Vitae patrum*, 1534), a történeti kalendáriumokkal, folytatva a mártírológiumok, az apostolok, vértanúk, hitvallók, hitvédők és más tanúságtevők „valóságos históriái”-nak gyűjteményeivel, valamint saját élettörténetének jeles eseményeivel.⁹⁷ A középkori legendák éles kritikája mellett néhány szent esetében Luther meghagyta a csodaelbeszélések bizonyos motívumait, mivel „termékeny fikciók”-ként felhasználhatónak tartotta ezeket a tanítás allegorikus közvetítésében. Luther legendakritikája azonban nem tudta megakadályozni a reformátor – már nem sokkal a halála után meginduló – idealizáló ábrázolását, amely elindítójává vált az alakja mint kristályosodási pont körüli – utóhatásait tekintve egészen a 20. századig ívelő –, tendenciózus história-, legenda- és mondaképződésnek.⁹⁸ A Kálvin személyével kapcsolatos különféle narratívák csak nemrég keltették fel a kutatás figyelmét.⁹⁹

Egy tanulságos dolgozatban Rudolf Schenda dialektikus kölcsönhatásukban vizsgálta a katolikus és a protestáns legendagyűjteményeket, s arra a következtetésre jutott, hogy a legendák legitimációs, stabilizáló és véleményformáló funkciói lényegében függetlenek a felekezetektől.¹⁰⁰ Az újabb elbeszélés-kutatás ismerte fel a végső soron Luther ördögbeszéléseire és svankjaira visszanyúló 16. századi ördögirodalmat sajátosan protestáns műfajként, amely szerkezeti rokonságban áll a bolond típusának régebbi és újabb allegorizálásával.¹⁰¹ Ezek az ortodox lutheránus területeken széles körben elterjedt, morális célzatú írásművek egész sor mondaszerű történetet tartalmaznak, amelyek sajátos módon közvetítik a kora újkor protestáns társadalomkritikáját. Nem mellékes a körülmény, hogy a korai germanisztikában egy „német” ördöggép dokumentumaiként értelmezték e szövegeket, ami nem maradt hatás nélkül a nemzeti tudat alakulására és a későbbi kutatásra sem.

Az újabb kutatásokban egyre több figyelmet kapnak a boszorkányokkal kapcsolatos elbeszélések problémái. Az első átfogó igényű boszorkánytraktátus (*Malleus maleficarum*, 1485/87), benne számos narratív példával, használatban maradt a 16. századi protestáns kompilátoroknál is; a „boszorkányok” megrágalmazása az elbeszélés eszközeivel nem ismert felekezeti különbséget. Bár a mágia- és prodigiumirodalom műfajai nem közvetlenül Lutherre nyúlnak vissza, mégis az ő világégével

97 Annemarie und Wolfgang BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens und ihre Literatur: Altväterbeispiele, Kalenderheilige, protestantische Martyrer und evangelische Lebenszeugnisse = Volkserzählung und Reformation... i. m.*, 520–578.

98 Wolfgang BRÜCKNER, Heidemariae SCHADE, *Luther als Gestalt der Sage = Uo.*, 261–324; Wolfgang BRÜCKNER, *Luther: Bekenntnisgemälde des 16. bis 19. Jahrhunderts*, Regensburg, 2007.

99 Irena BACKUS, *Life Writing in Reformation Europe: Lives of Reformers by Friends, Disciples and Foes*, Hampshire–Burlington, 2008, 187–227; *Sober, Strict, and Scriptural: Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*, ed. Johan de NIET, Herman PAUL, Bart WALLET, Leiden, 2009.

100 Rudolf SCHENDA, *Die protestantisch-katholische Legendenpolemik im 16. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte, 52(1970), 28–48.

101 Wolfgang BRÜCKNER, Rainer ALSHEIMER, *Das Wirken des Teufels: Theologie und Sage im 16. Jahrhundert = Volkserzählung und Reformation... i. m.*, 394–519; Jost EICKMEYER, *Der Narr auf den Thron: Narrenmotivik, vanitas mundi und die Mittel jesuitischer Didaktik bei Jacob Bidermann S.J. und Jacob Masen S.J. = Der Narr in der deutschen Literatur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, hg. v. Jean SCHILLINGER, Bern stb., 2009, 182–203.

kapcsolatos elképzelései révén válhattak az utolsó ítélet korabeli előjeleivé. Job(us) Fincel(ius) háromkötetes gyűjteménye (*Wunderzeichen*, 1556–1562) egy új kompilatív könyvtípust képvisel, melyben a prodigium-irodalom a végidőkre tekintő lutheri világszemlélet lenyomataként éri el tetőpontját, s egyben a reformáció első évtizedeinek történeti bizonyosságaként funkcionál.¹⁰² Az összeállítást, melyben összesen negyvenhét ördögbeszélés és az ördög tevékenységének tulajdonított különféle esemény leírása található, történetteológiai kinyilatkoztatásként olvasták és használták, jóval a megjelenése után is.

Az ördögirodalom hatása messze túlmutat a német nyelvterületen. Ismeretes, hogy Bornemisza Péter posztillagyűjteményének negyedik kötete miatt az illetékes egyházi bíróság elítélte és elűzette az 1556 körül Wittenbergben Melanchthonnál tanult szerzőt. Tudjuk azt is, hogy a Faust-monda első magyarországi nyoma ebben a műben található, s Melanchthon Manlius által közölt anekdotái, a *Chronicon Carionis*, Cyriakus Spangenberg és Georg Major *Vitae patrume* szolgáltak a Bornemisza által közölt ördögbeszélések fő forrásául.¹⁰³ A történeteket Bornemisza tematikusan rendezte el, s a hatodik részben a históriák Manlius-féle csoportosítását is figyelembe vette. A források feltárása azonban nem tekinthető befejezettnek, s nagy szükség lenne a mű új kritikai kiadására.

Luther ellenszenve a mesékkel és fabulákkal szemben, továbbá vonzalma az ezópuszi állatmese és a közmondás iránt régóta ismert.¹⁰⁴ Ugyanakkor kevésbé tudatosult, hogy érdeklődése az ezópuszi mese iránt már asztaltársaira mély benyomást tett, s néhányukat, mint pl. Johannes Mathesiust, a megfelelő szöveganyagok produktív felhasználására indította a prédikációs gyakorlatban. A tizenhárom ezópuszi fabula szövegének Luther által készített új átdolgozása 1557-ben jelent meg nyomtatásban, ami további fabulagyűjteményeket ösztönzött, s a század második felében kiindulópontjává vált egy gazdag fabulaköltészetnek. A fabula alkalmazásának céljára, funkcionális elhelyezésére vonatkozó kiterjedt kutatásokkal szemben sokáig csupán szórványos vizsgálatok születtek a műfaj morfológiájáról, poétikai státuszáról. Jórészt a 19. századi újszövetségi példázat-kutatásokkal szemben jöttek létre a fiktív beszéd elbeszélő formáinak rendszerezésére irányuló újabb törekvések, melyek megkísérelték a fabula helyének eddigénél pontosabb meghatározását. A Luthertől Mathesiussig terjedő időszak fabula-elméletei önálló fejezetet kaptak abban a kronologikusan elrendezett gyűjteményben, melyet Reinhard Dithmar adott közre a fabulával, parabolával és példázattal kapcsolatos elméleti szövegekből.¹⁰⁵

102 Heinz SCHILLING, *Job Fincel und die Zeichen der Endzeit = Volkserzählung und Reformation...*, i. m., 325–392; Wolfgang BRÜCKNER, *Fincel(ius), Job(us) = EM*, 4 (1984), 1132–1134.

103 BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, s. a. r. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955; SCHEIBER Sándor, *Folklór és tárgytörténet*, II, Bp., 1977, 10–58.

104 Martin Luthers *Fabeln und Sprichwörter*, hg. v. Reinhard DITHMAR, Darmstadt, 1995.

105 Stefan TRAPPEN, *Fiktionsvorstellungen der Frühen Neuzeit: Über den Gegensatz zwischen „fabula“ und „historia“ und seine Bedeutung für die Poetik: Mit einem Exkurs zur Verbreitung und zur Deutung von Laktanz, Divinae institutiones I 11, 23–25*, *Simpliciana*, 20(1998), 137–163; Rosmarie ZELLER, *Fabula und Historia im Kontext der Gattungspoetik*, *Simpliciana*, 20(1998), 49–62; *Theorien zu Fabel, Parabel*

Nem tekinthető függetlennek az említett német fejleményektől, hogy 1536 és 1592 között Magyarországon három Aiszóposz-fordítás és adaptáció látott napvilágot, melyek közül a wittenbergi egyetemen tanult, Luthert és Melanchthont személyesen felkereső Heltai Gáspáré (1566) volt a legjelentősebb a magyar nyelvű elbeszélő próza története szempontjából.¹⁰⁶ Heltai összeállítása a Steinhöwel–Brant-féle kiadás bővített változatának további források bevonásával készült, szuverén adaptációja, melynek eszmetörténeti helye az újabb kutatások szerint Luther fabulaelméletének és -gyűjteményének közvetlen közelében jelölhető ki.¹⁰⁷ A mesei elemek irodalomtörténeti kutatásának jelentős hazai hagyományai vannak,¹⁰⁸ Tarnai Andor negyven évvel ezelőtti feladat kijelölése a magyarországi latin nyelvű állatmesék összegyűjtésére azonban ma is érvényes.¹⁰⁹

ebbe az összefüggésbe tartozik, hogy Luther közel ötszáz darabból álló közmondásgyűjteménye csupán a töredékét teszi ki az általa ismert és használt közmondásoknak.¹¹⁰ A német nyelvű életműben összesen mintegy ötezer, közmondásokkal és közmondásszerű szólásokkal kapcsolatos adat található, a latin nyelvű proverbiumok módszeres számbavétele azonban tudomásom szerint még hiányzik. Luther ösztönzése Georg Major latin nyelvű közmondásgyűjteményének (*Sententiae*, 1534) keletkezésében nyilvánvaló, de a mű hatástörténete jórészt tisztázatlan. Az irodalomtudományi proverbiumkutatás új törekvései a közmondás nyelvi alakjára, hagyományozódási és használati módjaira, kor- és kultúraspecifikus értékelésére, köznyelvi és irodalmi nyelvi funkcióira, továbbá a verses parómiagyűjteményekre irányulnak elsősorban, e törekvések összekapcsolása a folklorisztika vonatkozó eredményeivel azonban még várat magára.¹¹¹

A reformáció és a mesterdalnok-költészet kölcsönhatása régóta ismert, de csupán Horst Brunner és Dieter Merzbacher kutatásai óta tudjuk, hogy az elbeszélő mozzana-

und Gleichnis, hg. v. Reinhard DITHMAR, Ludwigsfelde, 2000, 144–184. Vö. Burkard WALDIS, *Esopus: 400 Fabeln und Erzählungen nach der Erstausgabe von 1548*, I–II, hg. v. Ludger LIEB, Berlin stb., 2011; *Europäische Fabeln des 18. Jahrhunderts: Zwischen Pragmatik und Autonomisierung. Traditionen, Formen, Perspektiven*, hg. v. Dirk ROSE, Bucha bei Jena, 2010.

106 HELTAI Gáspár, *Száz fabula = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, kiad. NEMESKÜRTY István, Bp., 1980, 77–239.

107 UTASI Csilla, *A Száz fabula európai irodalmi kontextusa*, *Studia Litteraria*, 45(2007), 56–61.

108 Vö. pl. TURÓCZI-TROSTLER József, *A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században = Uő, Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I, Bp., 1961, 73–97. A mese terminus történeti tisztázásához: GULYÁS Judit, *A mese szóhasználata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között: A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján = Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., 2008, 165–241 (*Artes Populares*, 23).

109 TARNAI Andor, *Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives = „Sorsotok előre nézzétek”: A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., 1975, 107–142, itt: 124.

110 BRÜCKNER, *Luther, Martin...*, i. m., 1299–1300.

111 Vö. pl. *Kleinstformen der Literatur*, hg. v. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1994; Günther NAHBERGER, *„Morgen ist auch ein Tag”: Eine Theorie mythischer Sätze*, Baltmannsweiler, 2000; IMRE Mihály, *„Üton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesítése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., 2009 (*Humanizmus és Reformáció*, 31), 150–164.

tok Hans Sachs 1517 után keletkezett mesterdalaiban jóval nagyobb szerepet játszanak, mint a megelőző évek dalaiban.¹¹² Sachs nem korlátozta magát a bibliai témákra; az életművében regisztrált elbeszélő anyagban több tucat nemzetközi típus azonosítható.¹¹³ Számos, eddig alig kutatott narratív vonatkozás található a protestáns egyháztörténet-írásban,¹¹⁴ a kéziratos kálvinista látomásiirodalomban¹¹⁵ és a hitvita-iratokban.¹¹⁶

Melanchthon szerepe az antik, középkori és humanista elbeszélő szövegek közvetítésében jóval kevésbé ismert, mint Lutheré.¹¹⁷ Újabban a hazai kutatás is felfigyelt a Melanchthon írásaiban kimutatható szemléletre, amely fogékony a jóslatokra, előjelekre, álmokra.¹¹⁸ Műveiben megtalálható a miniatűr elbeszélő formák legtöbb típusa: exemplumok, közép- és kora újkori legendák, bölcs mondások, facetiák, szentenciák, epigrammák, közmondások, fabulák, álmok,¹¹⁹ svankok, találós kérdések és mondák. A történeti elbeszélésanyag sokoldalú felhasználásának elvi megalapozását mindenekelőtt az a meleanchthoni elképzelés adta, mely szerint minden „történeti” példa jelleget hordoz, tanító szerepet tölt be és a megismerés forrása lehet. A „história” Melanchthon történetteológiája nyomán kulcsfogalommá vált a 16. századi elbeszélő irodalomban. Az általa felhasznált és áthagyományozott elbeszéléseket már kortársai gyűjtötték, gyakran Luther hasonló típusú szövegeivel együtt, akinek asztali beszélgetéseiben Melanchthon elbeszélőként és az elbeszélés témájaként egyaránt fontos helyet foglalt el. E példa- és történetgyűjtemények egy részét még nem tárták fel kellőképpen. Ha kisebb mértékben is, mint Luther, nem sokkal halálát követően Melanchthon alakja is megjelent a reformáció és az ellenreformáció monda- és legendaanyagában.

Az irodalomtudomány és a történeti elbeszélés-kutatás egyik különösen termékeny, közös kutatási területét alkotják végül a „népkönyv”, illetőleg prózaregény fo-

112 Horst BRUNNER, *Meistergesang und Reformation: Die Meistergesangbücher 1 und 2 des Hans Sachs = Literatur und Laienbildung...*, i. m., 732–742.

113 Dieter MERZBACHER, *Hans Sachs = EM*, 11 (2004), 971–986, itt: 978–980; Christine BARD, *Wenn Göttergatten Jungfrauen bezirzen: Erotic und ihre Folgen in der moralisierenden Mythenrezeption des Hans Sachs*, *Simpliciana*, 31(2009), 377–397.

114 Vö. pl. Mihály BALÁZS, *Bibliotheca Unitariorum: Introduction = János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvaniae*, Liber I–II, ed. János KÁLDOS, Bp., 2002, IX–XXIV, itt: XIX–XX. A református püspökeletrajzok anekdotikus elemeihez vö. GYENIS Vilmos, *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., 1991, 104–108.

115 GYENIS Vilmos, *Későbarokk és népies irodalom: A XVIII. századi protestáns víziók*, ItK, 72(1968), 1–23; MOLNÁR Ambrus, SZIGETI Jenő, *Református népi látomásiirodalom a XVIII. században*, Bp., 1984.

116 *Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, vál., előszó, jegyz. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, 2003; BALÁZS Mihály, *Fikció és valóság Palaeologus Disputatio scholastica című művében = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradtott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005, 1–11; vö. GARADNAI Erika, *Metatextualitás a felső-magyarországi hitvitában = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, 2012, 315–322.

117 Volker HONEMANN, *Melanchthon, Philipp = EM*, 9 (1999), 531–538.

118 IMRE Mihály, *Melanchthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához = Uő, Az isteni és emberi szó...*, i. m., 119–170, itt: 165.

119 Vö. pl. SZABÓ András, *Álmok, előjelek, jóslatok és betegségek Szenci Molnár Albert Naplójában = Emlékezet és devóció...*, i. m., 393–400; Claire GANTET, *Der Traum in der Frühen Neuzeit: Ansätze zu einer kulturellen Wissenschaftsgeschichte*, Berlin–New York, 2010.

galmakkal jelölt elbeszélő szövegek. A prózaregény terminus csak az 1970-es évektől kezdve vált elfogadottá a 15–16. század hosszabb elbeszélő szövegeinek megnevezésére, a „népkönyv” romantikából származó téves megjelölése helyett. Az utóbbit a korábbi germanisztikában többnyire ugyanezen szövegek összefoglaló megnevezésére használták, a kifejezés irodalomszociológiai konnotációi azonban félrevezetőek.¹²⁰ A „népkönyv” terminust Hans Joachim Kreutzer kutatásai alapján egy meghatározott publikációs sajátosságokkal rendelkező 16–19. századi könyvtípusnak kellene fenntartani. Jan-Dirk Müller szerint a prózaregény „nem műfaj-fogalom, hanem ún. célforma, amely egy eredetét, tárgyát és szerkezetét tekintve heterogén szövegkorpust foglal egybe, s amely felé a közös alakulási tendenciák irányulnak”.¹²¹ Ez a szövegkorpusz, melyhez többek között a *Meluzína*, a *Fortunatus* és a *Faust* is tartozik, különféle antik, középkori, kora újkori elbeszélő témák, motívumok és minták gyűjtőmedencéje. Jelentőségét a regény műfajtörténetében és az újkori egyéniség-felfogás kialakulásában csak nemrég ismerték fel.

A prózaregények kiadástörténetében Kreutzer határozott törést figyelt meg a 16. század 20-as, 30-as éveiben, amit összefüggésbe hozott a reformációval, de adós maradt a jelenség magyarázatával.¹²² A Faust-figura megformálása mögött meghúzódó szándékok és felekezeti hagyományok mibenlétének kérdéséről régóta folyó vita ma sem tekinthető lezártnak.¹²³ Módszeresen, nemzetközi összehasonlításban meg kellene vizsgálni a német prózaregények nemzeti nyelvű fordításait, adaptációit és verses feldolgozásait, különös tekintettel a szerkezeti, cselekménybeli, társadalmi és funkcionális különbségekre, a tárgy- és befogadás-történeti összefüggésekre, a racionalizálási, mitizálási és felekezetspecifikus törekvésekre, valamint az átdolgozók egyéni irodalmi teljesítményére.¹²⁴ Csak a közelmúltban figyelt fel a német kutatás a 17. századi regényben fellelhető felekezeti struktúrákra¹²⁵ és a nyelvi konfesszionalizmusok jelenségé-

120 Jan-Dirk MÜLLER, *Curiositas und erfahrung der Welt im frühen deutschen Prosaroman = Literatur und Laienbildung...*, i. m., 252–271; *Romane des 15. und 16. Jahrhunderts: Nach den Erstdrucken mit sämtlichen Holzschnitten*, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Frankfurt/M., 1990.

121 Jan-Dirk MÜLLER, *Volksbuch/Prosaroman im 16./17. Jahrhundert*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, Sonderheft 1(1985), 1–128, itt: 63.

122 Hans Joachim KREUTZER, *Buchmarkt und Roman in der Frühdruckzeit = Literatur und Laienbildung...*, i. m., 197–211.

123 Jan-Dirk MÜLLER, *Ausverkauf menschlichen Wissens: Zu den Faustbüchern des 16. Jahrhunderts = Literatur, Artes und Philosophie*, hg. v. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1992, 163–194; Hannes KÄSTNER, *Fortunatus und Faustus: Glücksstreben und Erkenntnisdrang in der Erzählprosa vor und nach der Reformation*, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 23(1993), 87–120; Marco FRENSCHKOWSKI, *Katholiken, Juden und Moslems in der „Historia von D. Johann Fausten“: Beobachtungen zur Rezeption lutherischer Religionskritik in populärer protestantischer Erzählliteratur*, *Blätter für pfälzische Kirchengeschichte und religiöse Volkskunde*, 63(1996), 359–385.

124 Jan-Dirk MÜLLER, *Rationalisierung und Mythisierung in Erzähltexten der Frühen Neuzeit = Reflexion und Inszenierung von Rationalität in der mittelalterlichen Literatur: Blaubeurer Kolloquium 2006*, in *Verbindung mit Wolfgang HAUBRICHs, Eckart Conrad LUTZ* hg. v. Klaus RIDDER, Berlin, 2008, 435–456; Gábor TÜSKÉS, *Mythisierung und Märchenrequisiten in der ungarischen Versbearbeitung des Fortunatus = Bilder – Sachen – Mentalitäten...*, i. m., 217–232.

125 Franz M. EYBL, *Katholizismus und Barockroman: Der Vernunft-Trutz (1686/88) des Kapuziners Rudolph von*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 2. szám

re.¹²⁶ Továbbra is hiányzik a prózaregény történetének olyan átfogó feldolgozása, amely nem csupán a középkori előzmények felől vizsgálja a kifejezésformát.

Feladatok

1. Az „elbeszélő irodalom” és a „reformáció” fogalmakkal körülhatárolt terület még számos ösztönzést és feladatot tartogat az irodalomtudomány, a retorikatörténet, a történeti elbeszélés-kutatás és a reformációkutatás számára. Ezek kibontakoztatása, illetőleg megoldása termékenynek bizonyulhat más tudományágakban is, s a magyarországi kutatások spektruma tovább bővíthető. A korábbi kutatások által okozott problémák szükségessé teszik némely kategóriák, terminusok folyamatos felülvizsgálatát és a tudománytörténet egyoldalúságaiból fakadó előítéletek felszámolását. Az irodalomtudomány és az elbeszélés-kutatás modern fogalmainak többsége csak nagy körültekintéssel vagy egyáltalán nem alkalmazható az adott időszakra. Nélkülözhetetlen az „elbeszélő irodalom”, „elbeszélés” terminusok használata a történeti funkcióknak megfelelően, s szükséges a kölcsönös nyitottság az érintett tudományok eredményeire és kérdésfelvetéseire. Lehetőség szerint kerülni kellene a tudományokon belüli és a rajtuk keresztülhúzó, túlzott szegmentálódást.

2. Az „elbeszélő irodalom” és annak műfaji tagolása a tudománytörténet folyamatosan változó képződményeinek és szemléleti mintáinak tekintendők, melyek ígéretes kutatási potenciállal rendelkeznek a reformációval összefüggésben. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy a hagyománytörténetre és a használati funkciók feltárására alapozott megközelítésben lehetőség van az elbeszélő irodalom és a reformáció közti kapcsolatrendszer további differenciálására, pontosítására. Az „elbeszélő irodalom és reformáció” formula fokozatosan nélkülözhetővé válik, ha előtérbe állítjuk a protestáns narratológiai hagyomány konkrét szövegcsoportjait, használati viszonyait, s ezzel közelebb jutunk a valós történeti folyamatokhoz.

3. A reformáció meghatározó szerepet játszott a késő középkori elbeszélő irodalom hagyományozódásában és a kora újkori narratív szövegek keletkezésében. A késő középkori irodalom formái, tartalmi, gondolkodási és szemléleti mintái hatottak a reformációt követően is.¹²⁷ Az eddigi kutatás azonban jórészt elkülönítve vizsgálta a késő középkor és a kora újkor elbeszélésanyagát. Ha láthatóvá akarjuk tenni a hosszú távú folyamatokat, nem nélkülözhetjük a korszakokon és felekezeti határokon átívelő összehasonlítást.

4. Hermeneutikai újítások helyett széles forrásbázisra épülő, pontosan feltett kérdések következetesen interdiszciplináris vizsgálata hozhat új eredményeket ezen a terü-

Schwyz = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock, in Verbindung mit Barbara BECKER-CANTARINO, Heinz SCHILLING, Walter SPARN hg. v. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 673–682; Thomas BORGSTEDT, *Konfessionelle Strukturen in Lohensteins Arminiusroman = Religion und Religiosität...*, i. m., 683–691.

126 *Konfession und Sprache in der Frühen Neuzeit: Interdisziplinäre Perspektiven*, hg. v. Jürgen MACHA, Anna-Maria BALBACH, Sarah HORSTKAMP, Münster–New York stb., 2012; Jürgen MACHA, „so fang das vatter unser auch auf calvinisch an”: Sprachliche Konfessionalismen in der Frühen Neuzeit, *Simpliciana*, 35(2013), 15–30.

127 Karl STACKMANN, *Schlußbericht = Literatur und Laienbildung...*, i. m., 769–772, itt: 770.

leten. A reformáció időszakának elbeszélő szövegei – más korszakok szöveganyagához hasonlóan – csak részletesen adatolt történeti viszonylatokban, átfogó összefüggések részeként, a mindenkori szándékok és közvetítési feltételek ismeretében kutathatók eredményesen. Csupán a térben, időben és társadalmi szempontból egyaránt jól körülhatárolt, gondosan kidolgozott esettanulmányok sorával alapozhatók meg a reformáció kori elbeszélő irodalmat érintő átfogó következtetések.

5. Ma még hiányoznak az elbeszélések valóság tartalmára irányuló, a történeti folyamatokra érzékeny vizsgálatok, amelyek a narratológiai szempontok mellett figyelembe vesznek társadalom- és eszmetörténeti, valamint lélektani összetevőket is. Az elbeszélő műfajok hagyományos megkülönböztetései, például a hitelességigény szempontjából, megkérdőjelezhetők, s mindig figyelembe kell venni az elbeszélő motívumok, motívumcsoportok, típusok és témák közti határok átjárhatóságát.

6. Csak részben ismerjük a folyamatokat, melyek során bizonyos motívumok alkalmazkodtak a felekezetspecifikus kontextusokhoz, s az egyik személyről áttevődtek egy másikra. Gyakran nehezen tisztázható, hogy a témák, motívumok elterjedését vándorlási folyamatoknak, a felekezeten, illetőleg kultúrákon átívelő narratív potenciálnak vagy más körülményeknek lehet tulajdonítani. Alig tudunk valamit a 16–17. században élt alsó rétegek elbeszélés-kultúrájáról.¹²⁸ Részletesen megvizsgálandó a protestáns retorikák hatása az elbeszélő irodalomra, s nem hagyható figyelmen kívül a külföldet járt diákok és száműzött lelkészek témákat, motívumokat közvetítő szerepe sem.¹²⁹

7. Az újabb kutatások tükrében idejétmúlttá vált a feltételezés, mely szerint míg a katolikus délnémet területeken évszázadokig csaknem kizárólag népszerű olvasmányokat jelentettek meg a kiadók, a protestáns északi és keleti régióban a tudományos szakirodalom volt a meghatározó. Az elbeszélő irodalom figyelemreméltó szerepet játszott mind a reformáció, mind az ellenreformáció narratív közvetítésében. Nemcsak imádságok, énekek és elmélkedések léteztek sokáig közös protestáns és katolikus használatban, hanem elbeszélések is.¹³⁰ Csaknem teljesen feltáratlanok a protestáns meditáció és imádság narratív vonatkozásai.

8. Továbbra is hiányzik a tudományági illetékesség határozott kinyilvánítása az ún. használati irodalom kérdésében, melyhez többek között hozzátartoznak a 16–17. század – többnyire felekezeti sajátosságokat hordozó – nyomtatott elbeszélés-, prédikáció- és exemplumgyűjteményei is. Az irodalmi műveltség és a szóbeli hagyomány viszonyát a humanizmus és a historizmus közti időszakban csak akkor tudjuk pontosabban meg-

128 RUDOLF SCHENDA, *Orale und literarische Kommunikationsformen im Bereich von Analphabeten und Gebildeten im 17. Jahrhundert = Literatur und Volk im 17. Jahrhundert: Probleme populärer Kultur in Deutschland*, Teil II, hg. v. Wolfgang BRÜCKNER, Peter BLICKLE, Dieter BREUER, Wiesbaden, 1985, 447–464, itt: 456.

129 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján = Religió, retorika, nemzetudat...*, i. m., 166–197.

130 GÁBOR Csilla, *Elmétkedés – interkonfeszionális átjárás – nyelvi program: Három XVII. századi példa = Uo.*, 384–400; TÓTH Zsombor, *Pecchius Crasalpinus csodálatos szabadulásának története: Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához. Esztanulmány = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok II. A BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének házikonferenciája: Kolozsvár, 2010. január 8–9.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, 2010, 29–50.

határozni, ha az elbeszélő irodalom tényleges, korabeli használatát szembesítjük a 19. századi nemzeti történetírás és irodalomtörténet-írás alapvetően más elképzeléseivel.

9. Szükségesnek tartom a 16–17. századi elbeszélő irodalom pontosan körülhatárolt forráscsoportjaira irányuló, összehasonlító alapkutatásokat, valamint a kelet-közép-európai irodalmi régió erőteljesebb bekapcsolását a reformációkutatásba. A magyar kutatás néhány témában figyelemre méltó eredményeket ért el, s megkezdte az újabb külföldi vizsgálatok tanulságainak hasznosítását. Mivel a nemzetközi kutatás néhány kivételtől eltekintve nem ismeri a magyarországi eredményeket, szükség van ezek – lehetőleg a magyar nyelvű publikációval egy időben történő – idegen nyelvű közlésére. Egyaránt figyelmet kell fordítani a felekezetek által meghatározott irodalmi, nyelvi, művelődési folyamatokra és a felekezeti igényeken túlmutató retorikai, poétikai eljárásokra,¹³¹ s módszeresen számba veendők a kora újkori elbeszélő irodalom felekezetspecifikus és felekezeti határokon átívelő sajátosságai.

10. Jan-Dirk Müller joggal hangsúlyozta, a „jövőbeli kutatásnak le kell bontania a felekezeti, nyelvi és nemzeti korlátokat. Vizsgálni kellene a reformáció táborán belüli küzdelmek hatásait az irodalomra [...], mindenekelőtt azonban szakítani kellene a teljes mértékben felekezetiileg meghatározott kultúra koncepciójával, s inkább társadalmi és tudádiskurzusok kora újkori differenciálódásának megnyilvánulásaként kellene leírni a reformációt. Erőteljesebben ki kellene emelni [...] a mozgalom katalizátor-hatását”,¹³² és be kellene mutatni azokat a tendenciákat is, amelyek mentesek maradtak a befolyásától vagy messze túlnyúltak rajta. A reformációkutatás, a nemzeti filológiák és az összehasonlító irodalomtudomány módszeres együttműködése itt is nélkülözhetetlen.

131 Így pl. István BITSKEY, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn: Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt/M. stb., 1999; Uó, *Felekezetiiség és identitástudat Magyarországon a kora újkori irodalmában*, székfoglaló előadás, Bp., 2013; Uó, *Religió, stúdium, irodalom* (Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről), Bp., 2013, 11–155: I. Konfesszió és erudíció.

132 Jan-Dirk MÜLLER, *Reformation = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, III, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Berlin–New York, 2003, 241–246, itt: 246.